БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың политикел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 58 (15278) ◆ 1994 чылдың апрель 12, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 20.00. Садар өртээ 60 рубль.

В. Я. Тацийни, В. И. Тертышниковту Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижиибиле шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Бистиң республикага бедик мергежилдиг специалистерни белеткээр болгаш кижизидер херекке хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Украинаның Юридиктиг академиязының ректору **Василий Яковлевич Тацийни**, Украинаның Юридиктиг академиязының факультединиң деканы **Владимир Иванович Тертышниковту Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле шаңнаар.**

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1994 чылдың март 8.
№ 152.
Кызыл хоорай.

Долгандыр бойдус хүрээлелин камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың тускай төлээлеттирген күрүне органнарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1994 чылдың апрель 1 № 102 Кызыл хоорай.

«Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының тускай төлээлеттирген күрүне органнарының дугайында» Министрлер Чөвүлелиниң — Россия Федерациязының Чазааның 1993 чылдың сентябрь 22-де № 943 доктаалын күүседир дээш Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызы база ооң территориалдыг органнары долгандыр бойдус хүрээлелин камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың тускай төлээлеттирген күрүне органнары болур болгаш боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чер курлавырлары болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитединиң, Тыва Республиканың арга-арыг талазы-биле күрүне комитединиң, Тыва Республиканың геология болгаш чер иштин ажыглаарының талазы-биле комитединиң, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының, аңныыр курлавырларын камгалаар болгаш камныг ажыглаар талазы-биле Департаментизинин, Долгандыр турар хүрээлелдиң гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле Тывада төвүнүң, Тываның күрүнениң даг-техниктиг хайгаараалының, Тыва Республиканың балык инспекциязының база ол ышкаш долгандыр бойдус хүрээлелин камгалаар талазы-биле айтырыгларны хоойлуга дүүштүр шиитпирлеп турар өскедаа министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның база оларның территориалдыг органнарының ажыл-чорудулгазын таарыштырып башкарарын доктаадып тургузар.

2. Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызы болгаш ооң территориалдыг органнары бүгү-ле министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның талазындан долгандыр хүрээлел болгаш бойдус курлавырларын камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларынын күүсеттинип турарының күрүне контролюн боттандырар болгаш долгандыр турар бойдус хүрээлелин улам кадыкшыдар, ооң шынарын экижидер дээш харыысалганы хүлээр.

Ш. ООРЖАК.

Улуг-Хемден медээлер

ЧҮГЛЕ ЧАРТЫЫ БЕЛЕН

Улуг-Хем кожууннуң совхозтарында часкы тарылгага хереглээр 1954 тонна тараа культураларының үрезиннери урдунган болгаш оларның чүгле 65 хуузу чогуур негелдезинге чедир арыглаттынган бооп турар.

Бо чугула ажылдар «УТКА 25 чылы» совхозта (кол агроному А. Б. Дамба, шаң эргелекчизи Д. С. Күнзенмаа) элээн идепкейлиг чоруп турар. Ында 319 тонна үрезиннің хөй кезии бирги болгаш ийиги класстың. Ол ышкаш байдал «Күш-ажылдың хостуу», «Арыг-Бажы» совхозтарда таарымчалыг. «Арыскан» совхозта (кол агроному В. М. Дөңгүр-оол) бар 180 тонна үрезинге кыштадыр кым-даа хол дегбээн. Үжен алды тонна үрезинни «Сосновское» дуржулга ажыл-агыйындан сөөртүп эккеп алган.

Улуг-Хемниң ажыл-агыйларының удуртукчулары үрезин арыглаашкынынче чогуур кичээнгейни угландырбас болза, чайгы үеде тарааны бок үнүштер тудуп чиириниң айыылы тургустуна бергенин үстүнде сан-чурагайлар айтып турар.

ЧҮС ХОЙДАН — ТОЗАН ХУРАГАН

«Ийи-Тал» совхоз (директору В. С. Ламажай) эртип турар кыштаглаашкында алдынган малдың чаш төлүн камгалаар хемчегларни бо хүннерде улам шынгыыраткан.

Малчын коданнарда специалистерни быжыглаан болгаш сакманчыларны тутпушаан хевээр. Төрүүр коданнарда сиген-ширбиилдиң курлавырларын доктаамал немеп турар. Бо хүннерде беш тонна суланы тус-тус коданнарга чедирген. Чаш малга чиртир үжен тонна ногаан сигени ам-даа сараадында хевээр.

Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары турзадаа, алдынган чаш төлдү онча-менди доруктурар дээш малчыннар кызымак ажылдап турар. Чижээ, Салдам деп черде кыштаан Доржуоол Хактыг-оол төрүүр чүс хойга онааштыр тозан хураганны камгалап алган. Совхозтуң малчыннары төрүүр чүс баш шээр малга онааштыр чеден хире анай, хураганны алыр сорулгалыг ажылдап турарлар.

ЧОНГА ТААРЫМЧАЛЫГ

Шагаан-Арыг хоорайның чагыргазы (даргазы Е. Х. Хаян) ажыл-агыйны чангыс аайландырар, рыноктуг харылзааларже киреринин бо берге үезинде хоорайжыларга дузалаар хемчеглерни ап эгелээн.

Бир-ле дугаарында, хөннити организацияларынга болгаш активчилерге даянып, хоорайда чурттап турар бүгү өг-бүлелериниң чизезин кылган. Чизениң чамдык түңнелдериниң алгаш көөрге, хөй каът бажыңнарда чурттап турар өг-бүлелер хуузунда малы-даа, ногаа тарыыр шөлү-даа чок бооп турар. Ындыг өг-бүлелерге оода картошка олуртур шөлду, күзээр болза, тараны безин тарып бээриниң аргалары барын эргечагырга аазап турар. Ол ышкаш хоорайның төвүнде базаар шөлүнге сөөлгү чылдарда садыг-наймаа кылырынга таарымчалыг байдалдар тургустунмайн келген. Чаа сонгуткан чагырга даргазы Екатерина Хүрен-ооловна Хаян ийи чаа базаарны кылыр акша-хөренгини тыпкан. Бо чорук хоорайжыларга болгаш оон-моон келген дерги садыгжыларынга элээн таарымчалыг бооп турар. Ам Шагаан-Арыгда ажык дээр адаанда, асфальт кырында бараан-сараан делгээн кижилер көзүлбестээн.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Көдээ суурларның бүгү чурттакчыларынга «Ээрбек» совхозтуң ажылчыннарының

КЫЙГЫРЫЫ

Рынок харылзааларынче аныяк Тыва Республика бүгү чурт-биле бир дөмей шилчээнден бээр ам дөрт чылдың нүүрүнде турары бо. Ол эрткен үелериниң дургузунда дыка хөй улуг бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар боттарының саң-хөө байдалы баксырааш, улуг түңнүг өреширеге туттургаш, чилчии үстүр чыгыы тургаш-ла, амдаа ажыл-чорудулгаларын уламчылап турар. Ооң чижээнге бистиң хой ажылдыг «Ээрбек» совхоз хамааржыр. Экономиканың илдеңи-биле сулараанындан ажыл-агыйда богүнгү байдал дүвүренчиг. Кайда-даа рынок диргелип келген бо берге өйде бодунга продукция бүдүрбес болза, совхозтуң экономиказы бурунгаар хөгжүп шыдавазы билдингир. «Ээрбек» совхозтуң экономиказын сайзырадып, боттары хандыртынып шыдаар кылдыр бут кырынга турбас болза, чоннуң социал хөгжүлдези чогувас, амыдырал байдалы экиживес. Ынчангаш рыноктуң амгы берге үезинде акшаландырыышкын дузазы көргүзериниң нарыыдаанындан алботтарывыстың талазындан ажылдап-ла шыдаар кижи бүрүзү амыдыралынга четчир аъш-чем курлавырын келир кышка удур хынамчалыг белеткеп алыр сорулгабиле Тыва Республиканың ажылчы чоннары бистиң үлегеривисти эдереринче Кыйгырыгны хүлээп албышаан, Ээрбек суурнуң чурттакчылары, бистер шуптувус, ниити хуралга чыглып келгеш, дараазында хемчегларни кылып боттандырарын дугуруштувус:

— Ажыл кылып шыдаар 210 өрегеден өг-бүле бүрүзү 5 соток (үсчүк) шөлге картошканы тарааш, ону өдекшидеринге, суггарарынга, ажаарынга, оор-суктан карактаарынга киржир;

— Суур чурттакчыларында чединмес байдалдыг, үүле-херек бүдүрер шинээ баксыраан 10 пенсионер өг-бүлелерге картофель үрезинин халаска бербишаан, ону тарааш, күзүн школачыларның дузазы-биле ажаап бээр;

— Үрезин чок улуска 80 килограмм үрезин картошканы чегдиргеш, ону күзүн ийи дакпыр кылдыр азы 160 килограмм чаа картошка-биле эгидер;

— Суурнуң чурттакчы чону бажыңнарының чанында участоктарны шын ажыглап, аңаа янзы-бүрү ногаа аймаан өстүрер;

— Өреге санай картошка тарыыр участокка чемишчидилгеге хереглээр бир машина өдекти төгер;

— Тарылга шөлүнче мал изи бастырбас сорулга-биле Дүңгүр деп черден талды кескеш, дес кажааның ойбак-дыдык черлерин дескиндир септээрин бо чылдың май 10-га чедир доозар;

— Майның 15-ке чедир үрезинни четчелеп белеткээш, ол хүнден эгелеп картофель олуртурунче кирер;

— Картофель тарыыр шөлдүң үлелгези доозулган соон дарый, кымның кэйы участокта быжыглаттынганын тодаргай айтып турар чурттакчы чоннуң адын бижээн карта-схеманы суур чагыргазының бажыңынга азар;

Хүн бүрүнүң хереглелинге болгаш ногаа аймаан суггарарынга ажыглаар суурда турар кудуктарның септелгезин доозар хемчегларни албышаан, огород суггарар биче хемчээлдиг насостар-биле ажылдаар кудуктарны казар;

— Хой, сарлык, чылгы малдың 41 коданнарында хаара туттунган малчыннарны үрезин-биле хандырбышаан, оларга картошка шөлүн тускайлаар;

— Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп сайзырадырын деткивишаан, суурнуң «Малютка» уруглар садигинин коллективинге 1 га, Ээрбек ортумак школазынга 3 гектар черни совхозтан халаска быжыглаар;

— Тарылга шөлдериниң эргижиреп, хөй чашпан, сиген-биле са бастыра бергининден, ооң хемчээлининиң эвээжинден «Ээрбек» совхоз бо чылын 10 гектар картошканы, 2 га капустаны, 2 га огурецти, 1 га морковьту тарыыр;

— Күс дүжери билек, катчимис чыып белеткээринге Ээрбек суур чагыргазының чүүк машиназын ажылчы чон ажыглаар кылдыр график тургузар;

— Чурттап орар оран-сававыс чылыг, чаш ажы-төл кыштың соогунга торулбайн, чыргалдыг өзүп-мандып, өөренип, таарымчалыг чурттаарынга оттулар ыяш, хөмүр-дашты мурнуку чылдарда ышкаш кыш дүжеринче чылзып турбайн, бо чылдың июль 1-ге чедир бажыңнар чанынга сөөртүп эккеп алыр.

Бии-Хем кожуунуң Ээрбек суурнуң чурттакчылары бо Кыйгырыгны 1994 чылдың апрель 6-да чыышка бадылааш, хүлээп алган.

Эрге-чагырга айтырыглары

БИЛЧИЛГЕНИ ТЫП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

Доктаамал парламентини тургузарын тургузуп алгаш, кезек үелерде, ам-даа хире-хире болгаш аңаа хамаарыштыр янзы-бүрү бодал-саналдарны үндүрүп турар бис. Черле ынчаш, ниитизи-биле алырга, төлээлелгелиг эрге-чагырганың биске херектиин дадагалзал адааанга салып турар бодалдар нептерээни чажыт эвес. Мындыг байдалга хамаарыштыр Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей тайылбыр бээрин чугула деп санааш, ол сорулга-биле ажык чугааже «Тувинская правда» солуннуң кол редактору Анатолий Богдановскийни, РосИТА-СЧТА-ның тускай корреспондентизи Евгений Собецкийни, «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи Надежда Эргепти чалаан. Ол ышкаш ук ужуражылгага ДХ-ниң парлалга секретары Любовь Жиц киришкен. Мооң адааанда номчукчуларның кичээнгейинге К. А. Бичелдейниң интервьюзун парладывыс.

К. Бичелдей. Тываның парламентизи тургустунгандан бээр, бо чылдың январь 6-дан эгелеп 62 актыны сайгарып көрген, ооң иштинде 8 хоойлу көрдүнген. Ол ышкаш республиканың экономиктиг, политиктиг, социал амыдыралының бүгү талаларын таарыштырарынга чугула доктаалдар хүлээп алдынган. Бистиң парламентивис бо ажыл-чорудулгазынга чамдык бергелерге таваржып турарын ажыы-биле чугаалавас аргам чок. Чижээ, чаңгыс-даа хоойлунуң биске дедир эгиттинмейн, Президентини таварыштыр эрттиргени чок болган. Өскээр чугаалаарга, хоойлуларны катап-катап сайгарып көөр ужурга таваржып турар бис. Мындыг чорук ажылдың ындыг-ла эки арга-хевири болбайн турар, харындаа ол парламент-биле чазактың аразында кады ажылдажылганың чавыс деңнелдиин херечилеп турар-дыр. Мындыг байдалга мен төлээлекчи-даа, күүсекчи-даа эрге-чагырганың кайыкайызынын-даа буруузун болгаш харыысалгазын деңге үлексээр-дир мен. Уткуштур базымнар кылдынмайн турар. Ынчангаш бо чоокку үеде Дээди Хуралдың болгаш Чазактың кады ажылдажылгазын таарыштырар ужурлуг документини хүлээп алыр боор бис.

База бир айтырыг — хуралдарга денге олуржуп турарының дугайында. Бөгүнде кайы-даа тала ботботтарының хуралдарынга олурушпайн турар, ооң таарыштыртынган механизми чок. Хурал бүрүзүнге олуржуру албан эвес болбайн аан, ынчалза-даа ниити шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыгларывысты сайгарып тургаш, ол дугайында хандыр билген турар ужурлуг бис. Бо сессияда алдын күрлавырының дугайында хоойлу төлевилелин көрген бис. Чугула хоойлу. Ынчалзажок көрүп турар айтырыгга хамаарыштыр Чазактың т лазындан тодаргай информация чок болганының ужун депутаттар ооң сайгарылгазын аткаарлаткандыр. Ындыг үүлдер чежеда таваржып турары хараадаңчыг.

Дээди Хуралдың регламентизин киирерде, чамдык айтырыгларны катап-катап көрүп пат болган болгай бис. Шынында оларның хөй кезиин баштайгы сайгарылга үезинде-ле хүлээп аптып болур турда-ла, парламентбиле Чазактың кады ажылдашпаанындан ол айтырыг узамдыгын турган.

Чаа-ла Төп соңгулда комиссиязының дугайында хоойлу төлевилелин сайгаргаш, Президентиже чоруттувус. Бо талазы-биле бисте чөрүлдээлер бар, чижээ, депутаттарны дүжүрерин Төп соңгулда комиссиязы шиитпирлеп болур кылдыр Президент көрүп турар, а ындыг үүл-биле бис чөпшээрешпейн турар бис. Төп соңгулда комиссиязы дээрге-ле, хоойлу ёзугаар соңгулда чорудар орган-дыр. Оон өске чүү-даа чок. Ол бодалды төлевилелде айыткан бис.

Бо чоокку үелерде бир чугула кылыр ажылывыс — Улуг Хурал — ТР-ниң чонунуң съездизиниң дугайында Хоойлу болур. Хакасия, Алтай, Ингушетия, Кабардин-Балкария, Дагестан, Татарстанда хөй-ниити парламентилери тургустунуп келгени ышкаш, ындыг үүлдү биске болдурбазы күзеңчиг. Ынчангаш ам тургузарывыс Улуг Хурал бистиң Конституциявыска эдилгелер болгаш өскерилгелер киирер эргелиг кылдыр көрдүнген. Улуг Хурал — чоннуң төлээлери чүгле ийи таварылгада өскерилгелерни киирип болур: бирээде, бүгү чоннуң референдумунуң соонда база, ийиде, Дээди Хуралдың болгаш Президентиниң каттышкан Кыйгырыынга үндезилеп эдилгелер кылып болур.

Президент чер-черлерге төлээлер тургузар дугайында Чарлыкты үндүргенин билир силер. Маңаа бистиң хамаарылгавыс ийи аңгы. Бир талазында, төлээлер институду чүге туруп болбас деп? Өске талазында, ол документ хоойлу ёзугаар болбаан. Ону ТР-ниң Президентизиниң дугайында хоойлуга ындыг эдилгени киргген соонда тургузуп болур турган. Ынчалзажок бодум хуумда төлээлер институдун тургусканын тус чер ботбашкарылгазының ажыл-чорудуунга холгаарлаашкын эвес ирги бе деп чигзинип көөр-дүр мен. Бот-башкарылга деп катаптаайн. Ону бис ам безин эрге-чагырганың тус чер органнары-биле холуп каапкан-дыр бис. Ийет, тус чер бот-башкарылгазы күрүне эрге-чагыргазындан аңгы турар ужурлуг. Оон концепциязын ам-даа чедир билбейн турарывыс чадавас. Тус чер бот-башкарылгазы-биле кады ажылдажылга дорт контроль болгаш холгаарлаашкын таварыштыр эвес, чүгле Конституция болгаш хоойлу таварыштыр чоруттунар ужурлуг. База бир чигзиниишкиним: чоннуң бодунуң соңгааны тус чер башкарылгазының удуртукчуларынга бүзүревезиниң элементилери мында бар эвес ирги бе?

Ынчангаш шак мындыг, бүгү республиканың амыдыралынга хамаарылгалыг чугула айтырыгларны кады чөпшээрежилгелиг ёзу-биле деңге шиитпирлеп турарывыс таарымчалыг болур.

Чоокта чаа арай эпчок бир үүл болду—Дээди Хуралдың хүлээп алган бөлүк документилерин Президент боду эвес, а ооң чөвүлекчизи биске дедир эгиткен. Бир дугаар мындыг эпчок үүл болуп турары ол-дур. Ат салыр ужурлуг документилерни хоойлу ёзугаар Президент боду дедир эгидер ужурлуг, үүгле чөвүлекчи эвес...

Силерниң чөпшээрелиңер-биле бодумга мындыг айтырыгны салып көрейн: Тыва Республикага парламент херек бе?

Харыы херек чок болгу дег айтырыг, ынчалза-даа бөгүн ол ынчаар тургустуна берген болганда, ол дугайында кезек чугаалап көрейн. Парламентини тарадыр дугайында дыка бедик деңнелде чугаалар чоруп турарының дугайында хөйле дыннап келдим. Амгы Дээди Хуралды тарадыпкаш, чоорту ооң хүлээлгелерин Улуг Хуралче дамчыдып бээр дээн деп...

Маңаа мээң харыым мындыг. 1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алдынган ТР-ниң Конституциязы парламент «херек» дээн. Ол-ладыр, манаа оон өске кандыгдаа айтырыг-харыы турбас ужурлуг. Республикага кандыг парламент херегил? Ол дугайында база Конституцилда харыы бар: доктаамал үндезинге ажылдаар 32 депутаттыг парламент дээн. Бо темага оон өске кандыгдаа бодал-сагышты мен Конституцияга удур деп көөр мен.

Бөгүн чамдык улус 32 депутат бүдүн республиканың адынан бүдүн республиканың удуртулга кылдыр ажыглаары хоойлуларны хүлээп ап болур бе деп чигзинип турар. Маңаа харыы база бистин Конституциявыста көрдүнген. Өске талазында, топтуг бодал дугайында утпаалынар. Төлээлелгелиг органга чүс ажыг кижи ажылдап турганынче дедир эглир ужурлуг бе? Чамдык чижектерни көрүп көрээлиңер. Алтай крайда мээң билирим 3,5 миллион кижи чурттап турар. Бо хүннерде ында 35 кижи составтыг парламент тургузулгазын доозуп турар. Азы 100 муң кижиден бир депутат. А Тывада — 10 муң кижиден бир депутат болгай.

Россияны ап көрээлиңер — ында 330 муң кижиден бир төлээ-дир. А Тываның 320 муң чурттакчызындан Күрүне Думазында чаңгыс депутат бар ышкажыгай. Ынчаарга ол төлээлериниң ынча улуг девискээрлериниң адындан хоойлулар хүлээп алыр эргезин кым-даа чигзиниишкинге салбайн турарла-дыр. А бисте дээрге, хөй дамчыыр чүгаалар, харындаа интервью берип турар. Ол санда ДХ-ниң депутады турган А. С. Ооржак база бар. Парламентиниң ролюн болгаш ужур-утказын ынчаар кудуладыксаар күзелди чөңгээ деп көөрден башка чүү дээр боор.

— Президент болгаш Чазак-биле харылзааларны экижидер дээш кандыг хемчеглер ап турар силер?

К. Бичелдей. Бистиң талавыстан ындыг хемчеглер дыка хөй алдынган. Чижээ, бистиң ажыл-агый эргелели-биле холбашкан айтырыгларывысты шиитпирлээринге каттышкан комиссияны-даа тургустувус, ынчалза-даа оон түңнел чок болду.

Президентиниң болгаш Чазактың чамдык шиитпирлерин парламент үүгле соуннардан номчуп таныжар-дыр. Ындыг байдал канчап таарымчалыг бооп болурул? Бодумнуң таламдан кады демнежилгеже түткүүшкүннерни хөйну кылган мен, ынчалза-даа Президентиниң-даа, Чазактың-даа деткиишкинин көрбейн тур мен. Ажыы-биле чугаалаарга, шыдажыр шаам төндү, чүү-даа чүве өй-хемчээлдиг болур болгай, оон аңгыда кижиниң бот-чоргааралы база турган.

Эрге-чагырганың төрүлдээлеринден кым-даа ойнап албас деп чүвени билгеш, компромисс, эп-чөпту чедип алырын чугулалап турар мен. Ынчалзажок мээң ол чүткүлүмнү өске тала мээң аштыыышкыным, кошкаам, азы боттарының тиилелгези кылдыр көөрүн кайгаардыр мен. Ийет, эп-чөпту, компромиссти политиктерниң бөгүнгү ажыглаар чугула аргазы деп көрүп, ону ажыглап турар мен.

— Бөгүнгү ужуражылганың чугулазы чүде болган ирги? Азы байдал, силерниибиле, айыылдыг хире апаргаары ол бе? Бодунарның туружунарны республика мурнунга ажык илередири — сагындырыг хемчээ бе азы оон-даа арттыр чугаалааргa, айыыл эдискизин алгыртканынар ол деп көөр бе?

К. Бичелдей. Ийет, Президент, Дээди Хурал, Чазак аразында харылзааларны чежыт байдалга тударының ажыы чок. Төрүлдээлерни улам хаңылаттыас дээш, сагындырыг хемчеглерни албас аргажок. А айыыл эдискизи алгыртыр хире, бурган өршээп, четпээн бис, ооң херээ чок.

— Силерниң чугаалап орарыңар ышкаш, байдал ынчаар-ла чоруп бээр болза канчаарыл? Узамдыккан чөпшээрежилгелер черле төнер болгай. Ол төнерде, эп-чөпче чүткээн таланың эрге-ажыынга дүүштүр эвес болурунуң чижектерни көрүп келдивис.

К. Бичелдей. Ындыг мунгаранчыг үүлду билир бис, ынчангаш бодувустуң хөделиишкиннеривисти парламентиниң негелделерин мурнады аарак эвес, а бүгү республиканың эрге-ажыынга дүүштүрер ужурлуг бис. Анаа-ла удур туржуушкунуң херээ чүл, ол бистиң республикага, чонга херек чок. Бир эвес ындыг байдал олчаан турып бээр болза, Президент болгаш Дээди Хуралдың Даргазының араында харылзааларның ужун бүгү республика когарап болур. Чүүү-даа мөрнай Дээди Хурал болгаш Чазак. Ынчангаш бодум хуумда ындыг чүүлду болдурбас дээш бүгү күжүм салыр мен.

Парламентиниң ажыл-чорудуу херек чок айтырыглар ужун — саң-хөө, ажыл-агый хандырылгазының айтырыынга чөрүлдээ ужун орта чорбайн турарын кады ажылдажылганың эки үндезини деп канчап көөрүл?

Янзы-бүрү каналдар дамчыштыр Дээди Хуралдың адын баксырадыры уламчылап турар. Парламент даргазы Президент-биле деңшалың негээн деп-даа турар. Мында хоойлу-биле тургускан деңнел бар-ла болгай: республиканың Президентизи Дээди Хурал даргазының шалыңындан 10 хуу хөй алыр деп. Мооң бир солун үүлүн чугаалаайн: шалын саналгазынга ДХ Даргазының шалыңын үндезинге ап турар, а 10 хууну аңаа немеп каан.

Бөгүн мен шупту-ла немелделер-биле 480 муң рубль ап турар мен, а Президент — 768 муң. Шалында мындыг улуг ылгал дээрге, 90 чылга чедир мээң эрге-чагырга, партия, комсомолга ажылдаваанымдан хамаарылгалыг. Бо талазы-биле мээң кандыг-даа негелдем чок. А мээң оралакчым менден хөйну ап турар болгай, чүге дээрге ооң удуртулга органнарынга стажы менден хөй. Ынчангаш мээң акшашалыңым талазы-биле улусту будаан херээ чок.

Мен бодум хуумда кым чежени ап турарын чон билген турза эки деп бодалдыг мен.

Ооң-биле холбаштыр дараазында үүлге доктаап көрейн. Республиканың эрге-чагыргазында 1700 күрүне ажылдакчыларының чүгле 62-зи төлээлелгелиг орган— парламентиде ажылдап турар. Артканнары шупту күүсекчи органнарда. Республиканың эң дээди эрге-чагыргазында 400 ажыг кижи бар, ол санда чүгле 62 кижи парламентиде ажылдап турар. Ынчангаш солун, радио, ТВ дамчыштыр парламент бажын ажыр хөй чарыгдалдыг деп шуугаашкынларны кайгаар-дыр мен. Эрге-чагырганың дээди органнарын тударының чарыгдалдарычга парламент чүгле 1/7 кезиин ээлеп турар. Ол-ла үеде күүсекчи органнар хөлүн эрттир калбарган деп кым-даа хөлзевейн турар. А төлээлекчи органнар чыырылган кеш дег кызырлып турар болгай. Бир эвес 1993 чылдың декабрьга чедир төлээлекчи эрге-чагыргага 400 кижи турган болза, база аңгы-аңгы чаданың 2,5 муң депутаттары турган болза, ам чүгле 32 депутат болгаш аппараттың 30 ажылдакчызы арткан-дыр.

Парламент республикага херек деп Конституцияда быжыглаттынган болганда, ол саң-хөө болгаш ажыл-агый талазы-биле чогуур деңнелге хандыртынган турар ужурлуг деп санаар мен. Аңгы-аңгы чаданың Советтерин дүжүргининден күүсекчи эрге-чагырга 300 ажыг немелде штатты алган. Бүгү техника — 40 ажыг автомашина (мээң Хасбулатовту таварыштыр ап турганым) акшаландырыышкыны-биле кады тус чер чагырганларынче дамчый берди. Үгүнда ол бүгү тус чер ботбашкарылгазын быжыглап турар, аңаа чөржүр чүвем чок. Ынчалзажок күүсекчи органнар камналганы боттарының хөлүн эрттир өскен аппарадын кызырарының улуу, ону төлээлелгелиг эрге-чагырганың хензиг арткан каш кезиндээнге чорудар деп айтырыг тургузуп турары кайгамчык.

— Дээди Советтиң ажыл-агый эргелелиниң дугайында, ону амгы Дээди Хуралга бээр-бербезиниң дугайында хөй-ле үр-чар турган болгай. Ам ол төнместээн айтырыгны кайы чадада келгени билип алыксанчыг...

К. Бичелдей. Маңаа баштай оюн чаңгыс хаалгаже углаап турып берди. Эрткен чылдың декабрь 16-да Президентиниң Чарлыы-биле хоойлу чок черге Президиумну дүжүргеш, аппараттың ажылдакчыларын доктаатынмаан шөлээже үндүрген. Оон эгелээш-ле ажыл-агый эргелели дээш демисел эгелээн.

Мени Дээди Советтиң Даргазындан кым-даа хоставаан турбуже-ле, ооң-биле чергелештир мен ол албан-хүлээлгеге саң-хөө-материалдыг болгаш өске-даа харыысалгалыг турумда-ла, баштай ажыл-агый эргелелин хураап алгаш, дорт-ла Чазакка дамчыдып бээриниң оралдажыышкыны кылдынган, оон Чазактың болгаш Дээди Хуралдың чаңгыс аай ажыл-агый эргелелин тургузар деп бодал төрүттүнген. Ындыг органны тургузуп болур эрге-хүлээлге чүгле өнчү күркомитединде бар, түңнелинде ол комитет чаа эргелелди тургузуп кагды.

Шак мындыг хөделиишкиннерни чорударда мээң чөпшээрелимни кым-бир айтырган деп бодаар силер бе? Өнчү күркомитеди безин күрүне өнчүзүн аңгылаарда ооң тудукчузундан чөпшээрелди алыр ужурлуг болгай. Ынчангаш бис Президентиге-даа, Дээди Хуралга-даа төлептиг эвес, чараш эвес чаргыны соксадыр дээш парламентиниң хандырылгазының дугайында хоойлу хүлээп ап чытканывыс ол-ла болгай. Херек кырында хуужудулга, күрүне өнчүзүнүң улуг хемчээлдиг акцияжыдылгазында

(Төнчүзү 2-ги арында).

Башкы болгаш чылдар

ОЛАРНЫҢ ОРНУН СОЛУП...

Ындазында силии кончуг кылдыр кеттинген, топтуг-томаанныг болгаш мөзү-бүгүштүг көстүр, шала далаш чок ыцкаш сагындырар, бодалдарын чарт болгаш дорт илередир хөрөөжен кижи ажыл, амыдыралының дугайын чугаалап олур. Мен ону улуг-ла үзе кирбедим. Ынчалза-даа ооң чамдык бодалдарын улам эки билип алыр сорулга-биле доора-тан каксы айтыыглар салып каап, ынчан ооң немелде тайылбырларын демдеглелимге немей бижип алгыладым. Чугаазын колдуунда-ла школа амыдыралындан, башкылал ажылындан ол дашкаарлатпады. Шак ынчаар-ла ооң амыдыралчы оруунуң баштайгы үеле-рин, студент чылдарын, амга чедир башкылап келгени коллективин билип аптым. Ону дес-дараалай тайылбырлаарга мындыг: алыс чурту — Таңды. Элегес суур. Аңаа төрүттүнген, аңаа өскен. Ону дыннаап: «Оюннар уктуг улус-тур силер аа» депкен мен. Ол оргаш: «Чок, ындыг эвес. Угум-дөзүм Саттар ийин» дээн. Ийет, ындыг. Ооң ача, авазы Хемчик чурттуг. Седип Хирбээ-евна биле Хола Дуктүг-оолович Саттар. Олар хөй чыл-дар дургузунда малчыннап чораннар. Ол хөөкүйлер чок, «кызыл-дустай» бергеннер. Тыва улус: «Өг-бүленің байы — ажы-төлүнде» дижир. Ол ак сеткил, арыг бодал-дыр. Саттарның өг-бүлези ол талазы-биле чоргаарланыр турган. Ол кырганнар бир кысты, тос оолду өстүрүп, кижизиткен. Тос оолдуң аразында чаңгыс кыс кижи онзагай көскү, ыяап-ла ылгалып чорзун, чаштарга ынак, чаагай сет-килдиг болзун дээннери ол ыйнаан, авыралдыг авазы, ачылыг ачазы уруун кызыл чечекке дөмейлеп, Роза деп адап алганнар.

Кижиниң бир-ле чүвеге— ажылга, азы кандыг-бир мергежилге сонуургалы угаан кирип, улгады бергенде эвес, а харын-даа анай кара чажында тыптып келир. А Розаның күзели база ынчаар «төрүттүнген»: ол хөнче чажында-ла чажыт эш-өөрү уруглар, а чамдыкта оолдар-биле ойнай берген санында-ла: «Мен башкы бо-луйн аа» дээш туруптар тур-ган. Ооң ол бодалынга өөрү удурланып көрбээн. Элээдү шааның шак ол элдеп-эзин бодалдары эчизинде барыш, ооң башкылал ажылынга бараан болурунга чедирип келген. Розаның бир улуг акызы-даа, сес биче дуңма-зы-даа башкы болур күзе-лин илеретпэн. Олар шупту аңгы-аңгы ажылдыг, мер-гежилдиг: чолаачы, чурукчу, тракторист, малчын дээш-ле чоруп каар. А Роза алы-нда-ла шилип алганы про-фессиязын мынчага чедир кагбаан, ооң өскээр оя бас-паан. Харын-даа ооң бедин-че улам өрүлеп чоруй бар-ган. Баштай ол, тодаргай-лаарга, Роза Холаевна Бег-зи Кызылдың башкы учили-щезин дооскан. Ынчан ол төрээн суурунга, Элегеске чеде бергеш, аңаа эге класс-тар башкылап турган. Аныяк кижиниң күш-ажылчы нам-дары ынчаар эгелээн. Орта сес чыл ажылдааш, Кызыл-дың педагогика институдунуң филология факультеди-нге өөрөнип кирген. Ону бот-өөредилге-биле дооскан. Ынчан ажыл, амыдыралы-ның аайы-биле Кызылга көжүп келгени-биле инсти-тут соонда Кызылдың шко-ла-интернадынга башкының чымыштыг ижин уламчы-лаан. Черле анай-кара ча-жындан ада-иезиниң ажыл-дың берге чымыжынга чаңчыктырып, өөредип каа-ны, чагып-сургап чорааны ол ыйнаан, бажыңындан шко-лага чедир ырак, ийи авто-бусту — хоорайныын база Каа-Хем суур чедерин улаш-тыр олуруп чорааш хүннүң-не аргыжары хөрөөжен ки-жиге берге-даа болза, ол орта хомудап көрбээн, ынак ажылын ам-даа улай улап чоруур. А ооң ажылының кол уг-шии, аайы база ын-дыг: әртемнер аайы-биле ажылдаар башкылардан ылгалдыг, олар эртен кээр, дуъште чана бээр. Бир-тээ, школа-интернатта ада-иезиниң хайгааралы чок арткан, харын-даа бүдүн өскүс уруглар хөй болганда, кижизи-дикчи-башкы кежээ тос шак-ка чедир ажылдаар, чам-дыкта оон орайтай-даа бээр. Ылаңгыя кышкы үеде әртем-жик-ле караңгылап келир, ынчан соокта, караңгыда, автобус манаар деп чүве берге, коргунчуг. Чогум-на ол үелерде ооң эгин кожа чурттап келгени кады кы-рыыр хайыралыг әжи, өөнүң ээзи — Дадар-оол Даржаа-евичиниң деткимче, дуза-зы улуг болуп, кадайын хүн-нүң эвес-даа бол, үргүлчү чыгыы уткуп ап келгенинге Роза Холаевна чоргаарла-ныып чоруур.

Черле ынчаш анаа школа-ларга көөрде, школа-интер-натка кижизидикчи башкы болуп ажылдаары берге, чымыштыг дээрзин Роза Хо-лаевна чугаалааш, чамдык бодалдарын ажытты. Чүл дээрге, ол бо школага 25 чыл бурунгаар келген. Ын-чан-даа, ооң соонда-даа чыл-дарда өскүс уруглар, оолдар саны эвээш турган. Олар чылдар эрткен тудум эвээ-жээр хамаанчок, улам неме-жип кел чыдар. Амгы үеде школа-интернатка колдуун-да-ла бүдүн өскүстер өөре-нип турар. Мынчап кээрге, кижизидикчи башкы олар-ның ада-иезиниң орнун бү-рүн солуп, оларның ынаныр, бүзүрээр, чоргаарланыр, са-гыш-сеткилинде хомудал-ку-даралын чугаалаар кижизи болу бээр. Ол ындыг болуп турарын Роза Холаевна чугаалап олурду. Шынап-ла, ындыг, дуржулгалыг болгаш коллективинге хүн-дүткелдиг башкы өөреникчи-лериниң — бодунуң амгы алдыгы классчыларының авазы болуп чоруур. Ооң мурнунда-даа ол школа-интернатты дооскан оолдар, кыстарның авазының орнун солуп келген. Шак ындыг бедик бүзүрелди өскүс кижилерден чедип алы-ры амыр эвес. Үүге дээрге, ава орнунга ава болуйн дээр болза, ол өскүс оолдар, кыс-тарның аажы-чаңында ча-жыттарны — дедир, чөрүү, турамык, олчааргак, тоомча чок, билиргек, хорадаачал, хопчу, нүгүлчү чоруктарны чугаа кадында, сөс аразында тып, билип алыры — эң-не кол чүүл ол. Оларның өөре-дилгези, сагылга-чуруму кичээнгейден үнмезе эки. А оон өске аъш-чеми, идик-хеви, удуур-чыдар чери ба-за бар. Ону база-ла херекке албас болза хоржок. Идик-хеви орлуп-дытты бээрге, иези ышкаш илип, даарап-даа бээр, аарып-аржый бергенде, эмчиге көргүзер, эмнелгеге чедирер, өскүс уругларга дуза кадар, оон өске арга чок. Бо-ла бүгү ооң бодунуң дорт хүлээлге-зи, ажылы болуп турарын Роза Холаевна онзалап чу-гаалаар кижи чораан. Ава кижиниң өске ажы-төлге ынаа, эргеледии, чассыдыы, чагыг-сүмези мынча чыл-дар дургузунда өскүс чүүл-терни өөртүп, хей-аът кни-рип, оларга даянгыыш, база амыдыралчы узун орукче үдээшкинниң быжыг эш-книжи болуп келген. Баш-кызының шак ындыг чым-чак сеткили, чылыг сөзү, шынчы соруу дээш ооң чамдык өөреникчилери аңаа өөрүп четтиргениниң өндүр бодалдарын илередири-бие байырлалдар үезинде-даа, башкызының төрүттүн-ген хүнүнде-даа оларның бажыңынга кирип кээрлер. Эки кижилерниң эжин ажык деп чүве ол ышкажыл. Баш-кызы доң баарлыг, доңгун сеткилдиг турган болза, ооң чаңгыс-даа өөреникчизи ка-йын келир деп. А Роза Хо-лаевнаның доостурган өөре-никчилериндерн ортумак тус-кай болгаш дээди эртем че-дип алганнар эвээш эвес. Оларның чамдыктарын ол чоргаарал-биле адаглылады. Галина Өшкүлүг Кемеро-вонуң эмчи институдун доос-кан. Ам Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда терапевт. Ольга Сундуй — Москваның күрүне университединде, Ра-да Намзырай Кызылдың педагогика институдун, Алек-сей Монгуш Томск хоорай-ның политехниктиг инсти-тудун доосканнар. Амгы үеде Рада биле Ольга Кызылдың педагогика институдунда башкылап, Алексей найы-сылалда бажың тудар ком-бинатта инженерлеп ажыл-дап турар. Любовь Манчын-оол хоорайның эмчи учили-щезин доозуп үнгеш, ам республика эмнелгезиниң хоралыг бүдүмелдер арыг-лаар талазы-биле ажылга кызымаан көргүзүп чоруур. Бо аныяктар шупту өг-бүлелиг, ажы-төлдүг. Ын-чалза-даа школачы чылда-рында сагыш-сеткилиниң чаагай, эки дээжизин өргүп чорааш, школа доостуруп каарга, а ооң соонда ажыл-га, өөредилге черинге кии-рип каарга, дезер, ара каап-тар, амы-хуузунда амыды-ралынга сунду чок, ындыг-мында тояап чоруур оолдар-га, харын-даа чамдык уруг-ларга улуг хомудалын баш-кы чажырбады.

Амгы үе берге. Ону ам улуг улустар хамаанчок, школачылар безин билир апарган. Ынчангаш бо шко-ланың өөреникчилери ында чазанып мастерскаяга, даа-ранып, аргыттынар цехтер-ге келир үеде амыдыралын-га ажыглаттына бээри мер-гежилдерни шиңгээдип ап турарлар. Уруглар хол-хап-тары, уктарны, моюн-ораар-ларны, свитерлерни, джемпер-лерни, жакеттерни болгаш өске-даа хеп аймаан бүдүрүп, чаңгыс садыпкаш, өртекке чедирип ап турар. Эрги хеп-терни эде-хере даарааш, ка-тап ажыглай берген.

Школада дузалал ажыл-агыйы тургустунган. Хой-ланы, өшкүлерни, хаван-нарны азырап турар. Өөре-никчилер башкыларының удуртулгазы-биле картош-ка, ногааны олуртуп, ажаап ап турар. Уругларны бөл-гүмнерге хаара тударынга, өске ажылдарга кииришти-реринге Роза Холаевнаның үлүү улуг болган. Хоо-чун башкы бо чазын чаштар-ны өөредир, кижизидер ажыл-га 36 чыл болганын демдег-лээн. Ол — «Улус өөредил-гезиниң тергиини» деп хө-рек демдээниң эдилекчизи. Тос чыл дургузунда школа-да профэвилел комитединиң кежигүнү болбушаан, социал айтыырларны шиит-пирлээринге негелделиг, бедик харыысалгалыг ажыл-дап турар. Чаш чүректерге чаагай сеткили, изиг күзели-биле ада-иезиниң орнун со-луп чоруур башкы төрүттүнген хүнүн демдег-лээн. Ол — өг-бүленің улуг байырлалы болган. А ынак ажылын ол амдыысында кагбас. «Амгы 6-гы класс-чыларым доостуруп, амы-дыралдың ак оруунче үдеп каар мен». Сөөлгү бодалын ол ынчаар илеретти. Ындыг-ла болзун, чоруунар чогун, соруунар күштүг артсын.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Малчын коданнарда

АДЫН СЫКПАС

Чоокта чаа Балгазынның малчыннарын кезип чорааш, Мөңге-Доржу Балчырович биле Зинаида Дат-Хүреңовна Монгуштарның кыштаанга чеде бердивис. Кыштаг-ның турар чери Чагытай хөлдүң мырыңай кыдыында болгаш каас-чараш-ла чор-ду ийин.

Аңаа чоокшулап келири-виске, ында-мында саваңнар-да инектерниң хөйү-даа кон-чуг. А Шага кедээзинде хоор-зунда он ажыг чылгы мал таваар оттап чоруурун ма-гадап көрүп чордум. А чо-гум өдекте чедип келири-виске, Мөңге-Доржу Балчыр-ович чаш хураганнар ара-зында чай чок тур.

Өдекте чаа төрээн беш чаш бызаа дешкилешкен. Оларның иелериниң эмии саамчаан хевирлиг, оолда-рынче көрүп алган эдип каап турлар ийин. Оон база бир сонуургаан чүүлүм — кажаа кыдыында чаа төккен силоста он ажыг чылгы мал таваар чемненип турар бол-ду.

Монгуштарны мен мооң мурнунда-ла эки таныыр кижи мен. Ынчангаш Мөң-ге-Доржудан дорт айтыыг салдым:

— Чылгы малың-даа хөл-чок-ла өскен-дир але?

— Ийе, өзүп немежип-ле турар, бо кижи оларның соондан үргүлчү сүржүп, ка-дарып, карактап чоруур чү-ве болганда, мал бажы өзер ужурлуг.

Ооң ынча деп турары кон-чуг төптүг. Хойлуг кижи — каас, инектиг кижи — тодуг, а чылгылыг кижи — омак деп тывалар шын-на чугаа-лап каан.

Мөңге-Доржунуң адазы Балчыр Монгуш эки аът ду-гайында хөөрей бергенде, эде-хере олурары дам баар ирей-ле болгай. Ол бүгү на-зынында мал малдап, үргүл-чү арыг агаарга чоруур бол-гаш ындыг ийикпе, ооң на-зы-хары элээн дөгээн-даа болза, ам-даа адак-бышкаа чиик, чөдүл-хакыл безин чок, эрестии хөлчок. Балчыр Мон-гуш кожуун-даа, республи-ка-даа наадымнарынга док-таамал киржип келген, тор-гу тонун кедипкеш, Челер-Доруун мунупкан бо-ла чеде дүжүп келген турар. Ооң Челер-Доруу наадымнарга чарышка эртип, шаңналдыг черлерни доктаамал ап кел-ген. Ооң доктаамал мунук-чузу Балчыр иревис боду-ла болгай. Эрткен чылын эрт-кен наадымга база-ла Челер-Доруг челер аъттар аразын-дан ийи дугаар черге кел-ген. Балчыр иревис аът ча-рыжын организастаарынга доктаамал киржип келгени дээш тускай шаңналдарны-даа ап чорду ийин.

А оглу Мөңге-Доржу бо-дунуң оолдары-биле узун чарышка салыр аъттарның, кыска хемчээлге маңнаар аныяк аъттарның чарыжын-га киржип, боттарының, чү-гүрүк аъттарының кажан, кайызын кандыг хемчээлге салырын даады сүмелешкен чоруурлар.

Монгуштарның коданында үш чүс ажыг төрүүр хой бар. Хой оолдаашкыны оларда адакталган, төрүттүнген хураганнар онча-менди доругуп турар болду. Ара сал-ган ийи-чаңгыс хорамча чер-ле турар болгай.

Зинаида Дат-Хүреңовнаның чугаазы-биле алырга, кыш-тагны арай шын эвес черде туткан. Шала часкаар апар-ганда, кыштагның турар че-риниң адаандан өл-шык үнүп эгелээр. Хөл кыдыы чер болгаш ындыг-ла бол-ган боор. Арай-ла кедээр, доң кырынга тудуп каан турган болза, өл-шык ка-йыын кээр деп. Ол үеде ону туттуруп турган улустуң ча-зыы-дыр. Ындыг-даа болза Монгуштар адын сыкпайн, хойдан-на хураган алыр дээш кызып ажылдаар апаар-дыр бис.

Савый-оол ООРЖАК.
Таңды кожуун.

Хой оолдаашкыны уламчылап турар

БАЙДАЛ АҢГЫ-АҢГЫ

Чеди-Хөл кожуунуң көдээ ажыл-агый эргеле-линиң улуг мал эмчизи Роман Саганович Бадынын чугаазы-биле алырга, малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле ажыл кожуунуң эң улуг ажыл-агыйы С. Тока аттыг совхозта элээн нарын байдалда.

Ук ажыл-агыйда сенаж, силос колдуунда төнген, амдыызында үүгле 90 тонна хире сиген барын-на бар. Ол үүге-даа четпес.

Совхозта ниитизи-биле төрүүр 2882 хойнуң 1496-зы оолдапкан, оон дириг ал-дынган хураганның саны бо хүннерде — 1167 бооп ту-рар. Моон алгаш көөрге, төрүттүнгеш, өлген хураган-нарның саны 329 баш четкен. Ынча башты хоратканын кым үнүң-биле тайылбыр-лаарыл, ындыг байдалды ажыл-агыйларның тускай эртемниглериниң болгаш малчыннарның бот-харыы-салгазының кошкаа деп чу-гаалаардан башка, кымның буруузу дээрил? Үүге дизе ажыл-агыйга мал чеми чет-чир турган-дыр.

Хураганнар камгалап алыр талазы-биле ажыл «Хөлчүк», «Ак-Тал» совхоз-тарда үүгээр. Чижээ, «Хөл-чүкте» бөгүнге чедир төрүт-түнген хураганнар менди камгалаттынган. Совхозта ниитизи-биле төрүүр 1893 хойнуң 1086-зы төрээн, ынча хураган онча-менди доругуп өзүп турар. Ону ынча деп чугаалаары безин өөрүнчүг болбайн канчаар, түңнелинге чедир байдал ынчаар турар болза, үүү дээр боор, кончуг-ла эки. «Ак-Талда» байдал база үүгээр. Ол ийи ажыл-агыйда чаш малга бээр эки шынарлыг сигенниң кур-лавыры бар, ол ышкаш су-ланы база кайызы-даа хире-шаа-биле арттырып алган.

Ам «Чал-Кежигниг» мал-чын коданнарында байдал кандыг эвес, ону чугаалап көрейн. Ында төрүүр 1657 хойдан 1200 хураган алдын-ган. Оларның баш саны ам-дыызында онча-менди. Бир айыылдыг бооп турар чүве — чаш хураганнарга бээр сиген төнүп турар. Ол ха-рааданчыг. Ол айтыыг сов-хозтуң мал ажылының тала-зы-биле тускай эртемниглe-рин, дирекцияны дүвүредип турар, ынчангаш олар хол куруг орбайн, болур-чогуур хемчеглерни ап, эки шынар-лыг сигенни, суланы оон-моон тыптынып турарлар.

Часкы үеде малдың чаш төлүнүң чемгерилгезинче, ажаалда-хайгааралынче чо-гуур кичээнгей салбас чүве болза, мал бажының чиди-ринге таваржып болур. Ылаңгыя дуржулгалыг мал-чынларның чугаазы-биле алыр болза, 4-5 айларда бе-зин, сарыг-суг үезинде чаш хураганнар дыка хораар. Ынчангаш малдың баш са-ны дээш улам хол дынзыг ажылдаар апаар-дыр бис.

Савый-оол ООРЖАК.
Таңды кожуун.

ХЕРЭЭЖЕННЕР АМЫДЫРАЛЫ БОЛГАШ САН-ТҮҢНЕР

● 1980 чылдардан эгелээш херээженнерниң хостуг үе-шагы 1,5 катап эвээжээн. Бир эвес бажың ажылын ал-бан ёзунуң ажылы-биле деңнээр болза, херээжен улус эр кижилерге деңнээрге, 3 катап хөй ажылды кылып ту-рар. Олар ажыл хүннеринде бажың ажылын кылырынга 3 шак хире үени, а дыштаныр хүннерде барык-ла бүдү-рүлгениң бүдүн хүн дургузунда ажылдаары ышкаш 7 шак хире үени бажың-балгат ажылынга чарыгдап турар-лар.

● Дыштаныр хүннерде херээжен улустуң ыяап-ла кы-лыр ажылдарындан өг-бүлезинге эртенги, дүштеки, ке-жээки чем белеткээри, аяк-сава чууру бирги черни, орун-дөжектиң дериг-хереселдерин болгаш идик-хеп аймаан чуур ажыл ийиги черни ээлеп турар. Дараазын-да черни аъш-чем, идик-хеп садар дээш магазиннээр, ба-жың иштининг аштап арыглаашкынын кылыры, адак соонда уругларын ажаап карактаар ажыл ээлеп турар. Ынчап келирге өг-бүленің бичии чаштарынче кичээн-гей салып, бүгү талазы-биле кижизидер ажылга дыка эвээш үе артып турары илдең. Сөөлгү беш чыл дургузун-да ол үе улам кызырылган болуп турар. Ие херээженнер-ниң ургларынче кичээнгей салыр үези чедишпестээн. Олар дыштаныр хүннерде ургларын ажаап карактаа-рынга чүгле 6-ла минута хире үени чарыгдап турар деп статистика бадыткап турар.

● Херээженнерниң хостуг үези эр улус-биле деңнээр-ге, 2 катап эвээш болуп турар. Олар хостуг үезин кол-дуунда-ла телевизор көөрүнге чарыгдап, арыг агаарга дыштанып, күш-культура болгаш спортка хандыкшыы-рының орнунга хөй үе-шакты магазиннээр, ол-бо ээлчег-ге турар, бажың-балгат ишти аштаарынга ажыглап турар апарган.

«Аргументы и факты» солундан.

БҮДҮРҮКЧҮЛҮГ АЖЫЛДАЗА

Бо дугайында солуннарга бижип-даа турар чүве-дыр. Ындыг-даа болза бодумнуг бодалымны бижиирин шиит-пирледим. Барыын-Хемчик-тиң девискээринде хуу са-дыгжыгаштарның саны сөөлгү үеде дыка көвүдээн. Ры-нок үезинде ындыг-ла чүве ыйнаан. Орта удурлашмас мен. Ында садып турар ба-раанныгның дугайында чу-гаалаар бодаан мен. Ону садыгның ээлери Саян ар-тындан чиик өртек-биле са-дып алгаш, борта өртээн хемчээл чокка улгаттырган, чонну мөлчүп чип турарынга таарзынмайн турарымны ажыы-биле чугаалаар бо-даан мен. Мээң би-лип турарым-биле алыр-га, садыгны ажыдып ал-гаш, кижи аңаа бодунуң бүдүрген продукциязын, тодаргайлаарга, аъш-чемниң аймаан, кылып алган дериг-хереселдерин садып-саа-рар ужурлуг. Бисте ындыг эвес-тир.

Мооң чижээнге чүгле ара-ганы киирип болур мен. Ону кайыын-даа болза сураглап чорааш, чиик өртек-биле садып алгаш келгеш, улуг өртекке чажырып садып турар кижилер суур бүрүзүн-де бар боор-дур. Оларны хоруп, торгап турар улус чок, ынчангаш туразында дүне-даа, хүндүс-даа садып, чонга, ниитилелге улуг ко-гаралды чедирип турарын билир бис. Кем-херек үүл-гедир, күштеп-күчүлээр, өлүржүр-чидиржир чорук оон үнүп турар. Бо дугайын Тыва Республиканың Пре-зидентизи, Дээди Хуралдың даргалары, хоорай, кожуун чагыргаларының удуртукчу-лары эки билип турар. Ону хоруур, шеглээр талазы-биле кандыг-даа хемчеглер ал-дынмайн туруп берген. Чурттакчы чон аңаа удурла-нып, ону соксадырын негеп-даа турда, чоннуң үнүн дар-галарывыс дыннавайн тура-рын кижи кайгаар чүве. Араганы садыглаарын шың-гыызы-биле хоруур үе кел-ген деп бодаар мен. Оон башка хамык чүве будулуп, үрелир, айыылдыг болур дей берди. Арагалаашкына, кем-херек үүлгедир чо-рукка удур демиселди күш-телдирер дугайында Прези-дентиниң чарлыктары-даа, Чазактың доктаалдары-даа үнген, ооң күүселдезин кым-даа боттандырбайн турар деп чугаалаза частырыг болбас. Бир эвес олар күү-сеттинип, ооң хыналдазын чорудуп турган чүве болза, мындыг ёзу-чурум чок чүве турбас болгай. Президентиниң, Чазактың айтыышкын-нарын, чарлыктарын, док-таалдарын күүседир ужур-луг албан черлери бар чүве-дир, олар чүге негелдеге че-дир ажылдавайн турарыл?

Тава-Самбу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик кожуун.

КАИ САЛБЫРЫ, ООҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Тес-Хем кожуун чагыр-газының иштики херектер килдизиниң КАИ салбыры-ның ажылының дугайында салбыр начальниги, мили-цияның улуг лейтенантты-зы **Алексей Хомушкуевич Чиңмит** солуннуң корресп-ондентизинге интервью берген.

— Бистиң ажылывыста улуг дыка кижи сонуургады-дыр чүве-даа чок. Автоава-риялар болурга-ла, кижи са-гыжы дүвүреп-ле эгелээр. Чолаачыларны чагып-сур-гап-ла турар улус бис.

Эрткен чылын оруктарга автоавариядан 6 кижи амы-тынындан чарылган, 5 кижи бертик-межелге таварыш-ты. Колдуунда-ла машинаны эзирик башкарып чораан чолаачыларның буруузу-биле автоавариялар болуп турар. 477 чолаачы орук дүрүмүн хажыткан, ооң иштинде 51 чолаачы эзирик руль артын-га чорааш туттурган. 5 чо-лаачының машина мунар эргезин бирден үш чыл че-дир казыыр ужурга тава-рыштывыс.

— Автоавариялардың бо-лу бээр чылдагаанныгының дугайында чугаалап көрүнө-рем, Алексей Хомушкуевич?

— Чолаачыларның бот-тарынын-на харыысалга чо-гундан, удуртукчуларының талазычан хайгаарал, хы-налданы кошкатканындан мындыг дүвүрээзинниг бай-далдарга чеде бээр чүве. Ең ылаңгыя колхоз, совхоз-тарның, албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң автопары-ында ажылдап турар инже-нер-техниктиг ажылдакчы-ларның, гараж эргелекчи-лериниң харыысалга чогун-дан үрелик, документ чок автомашиналарны рейстер-же үндүрүп турарында бо-луп турар.

— Орук дүрүмүн хажыт-кан чолаачылар-биле сал-бырның ажылдакчылары кандыг ажыл чорудуп тура-рыл?

— Орук дүрүмүн ең-не каржызы-биле үрээн чолаа-чыларның машина мунар эргезин казып турарындан аңгыда, чурум ёзугаар са-гындырып, торгап турар улус бис. 1993 чылда ко-жуун бюджединче 1 млн. 66 мың 158 рубль түңнүг торгаал акшазы кирер ужурлуг турган. Кожуун иштинде акшаның эргилдези чогум-чалыг чорбайн, шалың ак-шазы өй-шаанда үимейн ту-рарындан 489 мың 492 рубль ам-даа төлеттинмээн. Кайы-хамаанчок торгавайн, торга-дып турар чолаачыларның амыдыралын база өөренип көрүп турар бис. Акша-төгерии чогундан хавырткан до-кументилерин чолаачылар ёй-шаанда ап келбейн турар. Ол чорук улус ажыл-агы-йынга улуг когаралды чедирип турар болбайн аан.

— Орук дүрүмүн удаа-дараа үреп, хажыдып турар чолаачылардан адап көрү-нерем?

— Ындыгларга «Таңды-Сынындан» Шолбан Док-туут, кожуун төвүнде сеп-телге-техниктиг бүдүрүлге черинде Сергей Баазан, «Чодураадан» Юрий Хура-ган, Ак-Эриктен Силикей алышкыларны хамаарыш-тырып болур.

— Орук хайгааралындан аңгыда, кандыг ажыл-хе-ректер кылып турар силер?

— Салбырда беш кижи ажылдап турар. Кем-херек үүлгедикчилерин, оорларны истеп сүреринге, оларны тударынга идепкейлиг кир-жип турар бис. Чоокта чаа каттышкан рейд организас-таан, әрттирилге бижик чок моол хамаатылар Гомба Сурен Балбаатар, Жав Безг, Дотхуу Дандинхуу оларны туттувус.

— Моол биле ТР-ниң дал ортузунда кызыгаарда Ты-ваның бурунгу төвү —Сама-галдай суурда КАИ постузу-нүң дугайында үүнү чугаа-лап болур силер?

— Самагалдайда КАИ постузунуң дугайында ай-тыыг ТР-ниң Иштики хе-ректер яамызының кичээн-гейинде туруп турар чүве.

— Постуну доктаамал хай-гааравайн турарындан удур үрелип турар. Постунуң ишти-ки, даштыкы ажылдарын кылган ажылчыннарның ак-шазы ам-даа төлеттинмээн. Азып каан «кобраларны», соңгаларының шилдерин уш-турун уштуп, буза шапкылап каапкан. Ам канчаар, рама-ларын ужулгаш, бо өрээлим-де эккеп алдым. Үүгле иштики электрилиг чылы-дылга системазын кылы-рынга безин 3 млн. хире рубль херек болуп турар. Мындыг берге байдалдар-дан уштунарының аргала-рын дилеп тывар апаар.

Самагалдайда КАИ пос-тузун доктаамал ажылда-дып, ажылдаарынга таа-рымчалыг байдалдарны тур-гузуп алыр болза, Тыва-ның мурнуу талазында Моол Арат Республика-биле кы-зыгаарлашкак кожууннарның амыдыралынга дыка хөй чу-гула айтыырларны шиит-пирлээринге дуза, дөмек болуп болур.

Бирээде, кызыгаар айты-рыын чогумчалыг шиит-пирлээринин магадылалын хандырар, ийнде, кемниг херектер кылыр чоруктар-ның саны кызырлып чавыр-лыр, **үште,** машина-техника-биле оорланыр чорук ховар-таар, **дөртте,** автоавариялар-ның саны кажангызын-дан-даа эвээжээр.

— Силериң ажылыңарга республика масштабтыг кан-дыг практиктиг дуза көргү-зүп турарыл?

— Бо хүннерде ТР-ниң Иштики херектер яамызы-ның, республика КАИ-зиниң шугуму-биле немелде күш-тер кээп, дузаны көргүзүп турары өөрүнчүг. Сама-галдай — Кызыл автооруун КАИ ажылдакчылары док-таамал хайгаарап турар. Кызыгаар, корум-чурум кам-галалының талазы-биле опе-ративтиг хемчеглер алды-нып келген.

— Ажылдап турар өрээлң-ерни хайгаарап, көрүп олу-рарымга, шөлү база бичии, ажылдаарынга таарымчалыг байдал чедир тургустун-майн турар ышкаш-тыр аа, Алексей Хомушкуевич?

— Бир-ле дугаарында, ми-лиция бажыңының немелде тудуун дүргедедир болза эки. Салбырга тускай өрээл-дерни берипсе, ажылывыс-тың негелделеринге дүүш-түр өрээлдеривисти дериг-хереселдер-биле дериир, шимээр апаар бис. Килдизи-вистиң начальниги, оралак-чылары бисти деткиир дээр-зинге улуг идегелдиг бис ийин.

— Саң-хөө талазы-биле деткимчени кайыын тып алыр бодап турар силер?

— Бистиң салбыр тускай агар санны ажыдар деп ту-рар. Ону кожуун чагыргазы-ның даргазы кончуг деткип турар кижи чүве. Ынчан хаарын салбырның ажыл-дакчыларынга херек амгы үениң дериг-хереселдерин садып алырының оруктары ажыттынар, материал-тех-никтиг баазавысты быжык-тырарының аргалары тып-ты бээр боор.

Улуг лейтенант Чиңмит милиция шугумунда 8 чыл ажылдап турар. Чаа-ла 30 хар ажып чоруур аныяк ажылдакчы. Ол Орёл хоо-райның КАИ талазы-биле тускай школазын чедииш-киннинг дооскаш, КАИ-ниң Тес-Хем салбырында ажыл-дап келген. Эрткен чылдар-ның түңнелдери-биле бо сал-быр республиканың эки ажыл-дыгларның санында кирип турар.

Алексей Чиңмит «Мили-цияның тергиини» хөрек дем-дээниң эдилекчизи. Чоокта чаа Россия Федерациязы-ның Президентизи Б. Н. Ель-циннин ат салганы аас шаң-налының мактал бижиин база алган. А. Чиңмиттиң удуртканы КАИ салбыры-ның ажылдакчылары орук-ка озал-ондак болдурбазы-ның талазы-биле баш удур хемчеглерни алыр, ажылы-ның арга-хевирлерин чаар-тыр, чон-биле быжыг харыл-зааны тудар деп сорулганы салып алган ажылдап ту-рарлар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК чугаалашкан.

ДАМЧЫДЫЛГА СООНДА

Бо чылдың февраль 23-те Тыванын теледамчыдылга-зынга Кызыл хоорайда ба-жың тудар комбинаттың аныяк тудугжуларының чурттап турары ниити чурт-талга бажының көргүскеми мени дүвүредип, бо түүлдү бижииринче сагыш-сеткилим-ни албадапты.

Кызыл хоорай чагыргазы-ның бажың хуваар талазы-биле комиссиязының ажы-лының дугайында чурттак-чы чоннуң факт-барымдаа-ларны көргүзүп бижээн хо-мудалдыг материалдары со-лун, сеткүүлдерге удаа-дараа үнүп келди.

Айтыыгның эки талаже ээлбезин кижи кайгаар. Те-лежурналистиң чурттакчы-лар-биле интервьюзундан бил-динип турары-биле алырга, ол ниити чуртталга бажыны-ның одалга системазы 1992 чылдан бээр үрелип, орта-даа кылдынмаан болуп ту-рар. Харын мырыңай чурт-таар арга чок апаарга, чаа туттунган бажыңның бир подъездизинде көжүп кирип келгенин чурттакчылар чу-гаалап турдулар.

Тележурналистиң «Үүге-ле мындыг байдалга чеде берген улус боор бис? Ка-йы-бир черден дескен, ту-рум чурттаар оран-чурт чок кижилер сагышка кирер» дээни кижиниң сагыжына дээр чорду.

Бо 1994 чылды Каттышкан Нациялар Организация-зының шиитпирин ёзугаар өг-бүле чылы кылдыр чар-лаанында ужур-ла бар. Бү-гү-ле дириг амытаннарга чү-нү-даа мурнай уя херек, а кижилерге — чурттаар оран-сава.

Кызыл хоорайда бажың тудар комбинаттың ажыл-чыннары эрткен чылдың де-кабрь айдан бээр шалың ак-шазы албааннар. Ам кан-чаар, кандыг-даа тар, кы-зыы болза, олурар бажыңы дээш-ле шыдажып келгеннер-дир.

Барып-барып боттары-ла бажың тудуп турар ту-дугжулар мындыг байдал-дарга чедип кээрге, кижи кайгаар. Олар харын баш-тайгы ээлчегде бажың алыр, бажыңының шөлүн алгыдар эргелиг эвес чүве бе? Ком-бинаттың директору А. И. Антонов бодунуң ажылчын-нарының, тудугжуларының социал амыдыралын экижи-дер талазы-биле киирген шаңнал, үлүү ол бе? Бажың өртээнге миллион-миллион акшаларны хүн боралап, хоо-райда чурттап олурар тудуг-жулар, ажылчыннар кайыын тыварыл чээ? Бо айтыыгны бир янзылыг шиитпирлеп көрбес болза, берге-ле эвес-пе.

Тудугжуларның чурттап турганы ниити чуртталга ба-жыны ниити арыг-шевер та-лазы-биле кижи чурттаар ар-гажок болган-дыр. СЭС-тиң эмчилери хыналданы чорут-каш, «Кижи чурттаар арга-жок-тур» деп акт тургуска-дыр. Ниити чурттакчылар ТР-ниң Чазаанче, ТР-ниң Дээди Хуралынче (парла-ментизинче) билдириишкин-нерни киирген чоржук.

Чаш ажы-төл аарып ту-рар, оон кедерезе хоочурай берип болур болгай. Колдуун-да аныяктар чурттап турар деп эгезинде демдегледим. Бир эвес аарыг хоочураар болза, ону эмнээри бергедей бээрин кижи бүрүү билир.

Аныяктар — салгалывыс, келир үевис. Оларның амы-дырал-чуртталгазынга кижи-зиг хамаарылга, хайгаарал, эриг, чымчак сеткил херек. Болдунар-ла аргаларны ди-леп тып турган, төлептиг салгалды өстүрери күзенчиг.

Журналистер, бижикчи-лер, чурттакчы чон-даа черле өй-шаанда амыдыралдың чидиг айтыыгларын көдүрүп турар. Ол айтыыглар-ны канчаар шиитпирлеп ту-рарының дугайында инфор-мация чонга четпейн баары хараааданчыг-дыр.

Черле ынчаш кижи дээш Каттышкан Нациялар Орга-низациязындан эгелээш, Ча-зак, ТР-ниң Президентизи-даа Тыванын бүгү талалыг хөгжүлдези дээш чогуур хемчеглерни ап турарынга канчап өөрүвес боор. Ол бү-гү кижиниң сагыш-сеткилин өөртүп, хей-аъдын көдүрүп чоруур-дур.

А найысылалдың чагырга чериниң бажың хуваар ко-миссиязы чоп черле кижи-лерниң сагыш-сеткилинге чоок кылдыр ажылдавайн турар чүве ирги? 1992 чыл-дың чайынында база-ла ба-жың дээш дүвүрелдиң ак-циязы-даа болуп-ла ѣурду. Оон чогуур түңнел үндүр-бейн тур

КОНСТИТУЦИЯ СУДУ: ол кандыг болурул?

Сөөлгү үеде Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында сонуургаан айтырыглар үнүп турар апарган: «Чүге ол судтуң тургузулгазының айтырыы чиде бергенил?». Ынчангаш аңаа харыы алыры-биле ТР-ниң Дээди Хуралының Конституция-эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы Д. И. Кольчиков-биле чугаалашкан бис.

— Эрткен чылын республиканың Дээди Соведи Конституция судунуң дугайында бөлүк хоойлуларны хүлээп алган, аная судьяларның соңгулдаларын безин эрттирип турган болгай. Оон соонда чүү болганыл? Силер Шүүгү яамызынга ажылдап турган болганыңарда, Конституция судунуң судьяларының соңгулдазы болган бе, болбаан бе дээрзин чугаалап шыдаар боор силер, Дмитрий Иванович.

— Ол соңгулданы болбаан деп санаан. Чүге дээрге Кызылдың ийи округунга чаңгыс-даа кандидатура депшиттирбээн, а өске округтарга соңгулданың альтернативалыг болуру сагыттынмаан. Чүге ынчаар болубергени ол? Ол чорук соңгулданы доп-дораан, хоойлуларны хүлээп алган соонда далаш чорутканындан болган чадапчок. Соңгукчулар хамаанчок, ол албан-дужаалче кордап турган юрист эртемниг кижилерниң боттары безин Конституция суду деп чүл дээрзиниң дугайын орта билбейн барган. Ол ышкаш ук органның эрге-байдалы, социал магадылалдары, акшаландырыышкыны-даа тодаргай эвес болган.

— Ынчаарга ам байдал канчап барганыл? Улуг идегел онаап турарывыс болгаш ону бөгүнден эгелеп белен эвес тодаргай ажыл манап турар ол үшкү эрге-чагырганы канчаар хевирлээрил?

— Байдал эки талаже өскерилген деп идегеп болур. Манаа федералдыг Конституция суду-биле дөмейлээшкин турбас ужурлуг. Чүге дээрге РФ-те Конституция суду (КС) амга чедир орта ажылдавайн турар. Бөгүн КС дугайында чаа хоойлу хүлээп алыр дугайында бодал Россияда дыңналып турар. Ынчан анаа өскерилгелер киирер ийикпе, азы көңгүс чаа чүүлдер тургустунар бе дээрзин чугаалаары берге.

Бистер Дээди Хуралдың бирги сессиязының бешки хуралынга КС дугайында бөлүк хоойлуларны ТР-ниң Конституциязынга үүлдештирген бис. Аная «Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдазының дугайында» хоойлуну күш чок болдурган. Чүге дээрге ол органны хевирлеп тургузарының принцивин бистиң Конституцияда өскээр көрген. Ол ёзугаар ам КС-тиң судьяларын соңгуурун-даа, хостаарын-даа Дээди Хурал шиитпирлээр. Ол ышкаш «ТР-ниң Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында» хоойлу чамдык өскерилгелерге таварышкан.

А «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» хоойлуга дыка хөй эдилгелер кылдынган. КС-ти тургузарының принциви өскерилген болганда, судьяларны соңгуурунуң чурумун база чаарткан. Бо айтырыг, баштай бодааргa, ындыг-ла нарын эвес ышкаш, ынчалза-даа ол конституция хайгааралы кылыр ужурлуг, анаа-ла бир суд органы эвес болганындан, ону хевирлеп тургузары база элээн нарын. Бодунуң ажыл-чорудулгазының аайы-биле ол суд эргечагыргазының арай-ла кыдыында туруп турар.

Беш судья олудунче депшидериниң ындыг-ла эптиг эвес вариантызы шилип алдынган чадавас, ынчалза-даа бөгүн ол чурум мынчаар тургустунган: ТР-ниң Президентизи, Дээди Хуралдың даргазы болгаш судьялар ниитилели үш-үш кандидатура депшидип үндүрер, азы тос кандидаттан КС-тиң беш кежигүнүн соңгуур ужурлуг-дур. Ол-ла үеде альтернативаны сагыыр апаар. Судьяларны чажыт бадылаашкынга соңгуттурган депутаттарның хөй кезиининг бергеи бадылаашкыны-биле шилип алыр.

— А Конституция судунуң даргазын чаа соңгуттурган судьялар боттары олуртур бе азы бо айтырыг кыдыындан шиитпирлеттинер ужурлуг бе?

— КС-тиң судьялары соңгуттурган соонда олар боттарының аразындан КС-тиң даргазын идип үндүрер болгаш ол кандидатураны ТР-ниң Президентизи-биле сүмележир. Ол айтырыг болдуна бээрге, КС-тиң даргазының соңгулдазының айтырыы Дээди Хуралга сайгартынар азы төнчү шиитпирни парламент хүлээп алыр.

— Дмитрий Иванович, силернин бо тодаргай чугаалаан үүлдериңер кажан боттанып эгелээрил?

— Ук хоойлуларны Дээди Хуурал хүлээп алган, февраль 16-да ат салдырары-биле ТР-ниң Президентизинче чоруткан. Аная Президент ат салып бериптер болза, хоойлуларны республика солуннарынга парлап үндүрген соонда, ол күштүг болуп кирер. Үүгле ынчан КС-тиң судьяларының соңгулдазының айхүнүн тодарадыр.

— КС-тиң судьяларын шилип алырының негелделери кандыг болурул? Ооң тургустунуп турарының байдалдары ындыг-ла бөдүүн эвес. Чамдыкта карааыышкыннар-даа туруп кээр, чүге дээрге политиктиг байдалдың салдары дыка улуг болгай. Ынчап баар болза, КС-ке турар ужурлуг эн-не шыырак, бедик мергежилдиг, күрүне көрүштүг юристер кыдыынга артып каап болур. Шак ындыг шыырак составты чедип алыр дээш үүнү канчаар ужурлугул?

— Ооң магадылалы «ТР-ниң Конституция судунуң дугайында» хоойлунуң 12 үүлү болур ужурлуг. Судьяларга кандидаттарның үстүкү назы-харының кызыгаарын 5 чылга улгаттырган, оон аңгыда олар юридиктиг мергежилинге 10 чылдан эвээш эвес ажылдаан турар ужурлуг.

Кандидаттар эрге-хоойлу талазы-биле эн-не делгем билиглерлиг, бедик мораль болгаш мергежил шынарларлыг турар дугайында үүл эдилгеге таварышканы хомуданчыг.

Бөгүн конституция хайгааралы кылыр органче киреринден кожуун судунче киреринден белен болуп турар хире-дир. Мооң мурнунда судьяларга кандидаттар мергежил талазы-биле Шүүгү яамызынга шылгалда дужаар турган, ооң соонда база-ла шылгалдазын судьялар коллегиязынга эртер. Бир эвес кордакчы шупту шылгалданы чедиишкинниг эртип алыр болза, ынчан ооң талазы-биле шиитпирни Дээди Совет хүлээп алыр турду. Ам ол чурум өскерли бээр, чүге дээрге Конституцияда бижип каанын ёзугаар кожуун судьяларын чон боду соңгуур.

КС-че шыырак дээн профессионалдар киреринге магадылал ролюн кандидатурарлар депшидер эргелиг кижилер алыр чадавас. Шынап-ла, бо чадага кордакчыларның профессионал белеткели, академиктиг бодалдыы болгаш мөзү-шынар туруттары тодараттынар апаар-дыр.

— КС дугайында хоойлуда ол политиктиг айтырыглар сайгарбас ужурлуг деп бижээн. Ынчаарга херек кырында ол канчап-даа болдунмас дээрзи билдингир. Россияның Конституция суду база моон ужун ам арай билдинмес байдалда келген болгай. Эрге-чагыргаларның кады ажылдажыының эн-не шын ортузун шилип алырынга КС херектиг болур. Ынчаарга ам кайы-кайызынга-даа деп болур ужурлуг дап-дал ортузун тып алырын болгаш черле Россияда ышкаш болу бербезин канчап чедип алырыл?

— Харалаан, КС дугайында хоойлужудулганың сайзырангайының дугайында чугаалаары болдунмас. Бистер эдилгелер болгаш немелделер кылып тура, эрге-хоойлулуг нормаларны хандыр дегбээн бис, чүгле ол бүгүнү ТР-ниң Конституциязынга дүүштүрген, ол-ла. Кажан бүгү чүве херек кырында боттанып кире бергеи соонда, эдилге кылыр ужур негеттинип келзе, парламент ол айтырыгже эглип кээп болур.

Кым-даа болза Конституцияны, бүгү хоойлу-дүрүмнү сагыыр ужурлуг. Эрге-чагырганың үш адырының деп болурунуң магадылалын КС-тиң шиитпири хандырар, ол дугайында ТР-ниң Конституциязында бижип каан.

Эрткен чылын КС-че кандидаттап турган кижилер мурнунга күрүнеиң юридиктиг хүлээлгелери чок болгаш оларның талазы-биле ам соңгулдада кичээнгейге алган турары албан эвес. Чүге дээрге ол соңгулдалар күш чок кылдыр солуттунган болгай.

Интервьюну Любовь ЖИЦ алган.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЭТ-ХӨРЕҢГИНИ КАМГАЛААРЫНГА

Күрүнеиң болгаш ниитиниң эт-хөреңгизиниң камгалалын хандырар талазы-биле немелде хемчеглер талазы-биле доктаалды Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың март 28-те хүлээп алган.

Бистиң республикада оперативтиг байдал ам-даа нарын болуп артпышаан дээрзин ол доктаалда айтып турар. Болгулаан кем-херек үүлгедиишкиннериниң аразында, ылаңгыя эт-хөреңги оорлаарының кем-херек үүлгедиишкиннери дыка бедик болуп турар. 1993 чылда эт-хөреңгиниң янзы-бүрү хевирлерин оорлаар чорук 11,8 хуу, а хууда эт-септи оорлаары 50,8 хуу болган. Ол-ла үеде ведомстводан дашкаар таңныыл-камгалал чериниң камгалалында турар объектилерге чүгле 6 оорлаашкын болган. Ол-ла чылда ведомстводан дашкаар таңныыл-камгалал чериниң ажылдакчылары 375 оорлаашкынны чайладып, болдурбаан, а оорлаашкынны кылып турган 298 кижини ол үезинде туткан.

Акша-төгерик талазы-биле улуг бергедээшкиннер турза-даа, хөй-хөй будүрүлгелернің, организацияларның болгаш албан черлериниң удуртукчулары ведомстводан дашкаар таңныыл-камгалал черлериндеи дуза алыры-биле кээп турарлар. Ынчангаш оларның камгалап турар объектилериниң саны өзүп турар. Таңныыл-камгалал талазы-биле 1993 чылдың кергээлерин республиканың 305 объектизи база катап узадып алган. Чамдык удуртукчулар боттарының харыылап турары объектилеринге хөй түнге оорлаашкыннар болза-даа, ведомстводан дашкаар таңныыл-камгалал чериниң ажык-дузазын ажыглавайн турарлар. Чижээлдээрге, Барыын-Хемчик, Тожу кожууннарның райполарының моон мурнунда турган удуртукчулары 1992 чылда объектилерин камгаладырының кергээлерин катап чарбаанының түннелинде ол райполарның садыг точкаларында оорлаашкыннарның өзүлдези ол-ла дараалашкаа-биле чыл дургузунда 123 болгаш 81,8 хуу болгулаан, а Каа-Хем кожуунуң өөредилге килдизинге 2 миллион рубльге оорлаашкын болган. 1993 чылда ол организациялар камгалалдың салбыр черлери-биле кергээлерни чарган соонда, оорлаашкыннар соксаан.

Бо бүгү үүлдерни өөренип көргеш, күрүнеиң болгаш ниитиниң өнүү-хөреңгизиниң камгалалын күштелдирер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган болгаш Тыва Республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының чагырга даргаларынга дараазында үүлдерни дааскан:

— будүрүлгелерде, албан черлеринде болгаш организацияларда, коммерция структураларында, совхозтарда эт-хөреңгиниң камгалалының дугайында айтырыгларны ай санында чугаалажып көөр болгаш бар четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни алыр;

— эт-хөреңги камгалалын хандырар талазы-биле чогуур хемчеглерни кыска хуусаада алырын ажыл-агый удуртукчуларындан негээр. Объектилерни өрт-камгалал сигнализациязы-биле дериирин болгаш оларны төпчүткен камгалалдың пунктуларынга кожарының дугайында ведомстводан дашкаар таңныыл-камгалал черлери-биле кергээлерни чарарының ажылдарын чорудар.

Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың август 14-те хүлээп алганы № 587 доктаалынга үндезилээш, Тыва Республиканың девискээринге ведомстводан дашкаар таңныыл-камгалал черлеринге хамааржыр объектилеринің даңзызын бадылаарын Тыва Республиканың Чазаа доктааткан.

ТРАНСПОРТ АЙМААНГА ХАМААРЫШТЫР

Тыва Республикага автотранспортту ажыглаары-биле холбашкан айтырыглар дугайында № 91 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың март 28-те хүлээп алган.

Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың апрель 8-те хүлээп алганы «Россия Федерациязынга автотранспортту ажыглаары-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында» № 228 доктаалын болгаш 1993 чылдың апрель 5-те хүлээп алганы «Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың апрель 8-теги хүлээп алганы № 228 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында» доктаалдарын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазаа доктаал хүлээп алган болгаш 1994 чылдың апрель 1-ден эгелеп күрүнеиң дугаар демдектерин тыпсып бергени болгаш солуп бергени дээш, транспорт аймаан бүрүткээнинің дугайында херечилелдерни, чолаачыларның шынзылга документилерин, транспортту болгаш өске-даа тускай продукцияны башкарарынга түр чөпшээрелди бээринин, ол шыкаш, экзаменнер хүлээп алырынга, автотранспорттуң техниктиг көрүлдезин эрттиринге, төлевириниң хемчээлинге дараазында үүлдерни киирерин доктаадыр:

— дугаар демдектериниң болгаш өскедаа тускай продукция бүдүрүкчүзүнүн садып үндүрер хостуг өртээ (немээн өртекке үндүрүг-биле кады);

— оларны эккелгени болгаш камгалааны дээш чарыгдалдар;

— иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазын боттандырганы-биле холбашкан тускай чыылда.

Дугаар демдектерин тыпсып бергени болгаш солуп бергени, чолаачының шынзылгазын, транспортту башкарарының түр чөпшээрелин, транспорт аймааның паспортун, транспортту даңзылаанының дугайында болгаш өске-даа тускай продукцияны даңзылааны болгаш автотранспорт чолаачыларының орук шимчээшкининге киржири-биле холбаалыг өске-даа документилерни бээринге төлелгелерни өнчүүнүн бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары, хуу хамаатылар, даштыкы хамаатылар болгаш өске-даа кижилер чогуур доктааткан чурум ёзугаар боттандырып чорудар.

Тускай чыылдаларны төлээринден хосталырлар болза:

— Чернобылыга болган айыыл-халаттың радиациязындан качыгдаан хамаатыларның категориялары;

— мотоколяскаларлыг болгаш автомобильдерлиг бүгү категорияларның инвалидтери;

— автотранспорт аймаан боттарының уставында көрдүнген ажылдарга ажыглап турар инвалидтериң хөй-ниити организациялары;

— Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш интернационалисчи дайынчылар.

Дугаар демдектерин болгаш өске-даа документилерни чидирген таварылгаларда төлээр акшаның хемчээли ийи катап улгадыр дээрзин ол доктаалда айтып турар.

Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың октябрь 29-та үндүрген «Садып алыкчыларның эргелерин камгаларының болгаш чижээн чорукту болдурбазының хемчеглериниң дугайында» № 1311 Чарлыын ёзугаар автотранспортту садыглаарынга чөпшээрел алган организациялар, будүрүлгелер моон соңгаар ол документилерни тургузарын Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының күрүнеиң автоинспекциязын дамчыштыр чорударын болгаш 1994 чылдың апрель 1-ден эгелеп эрги хевириниң документилери-биле садып алдынган транспорт аймаан будүрүкээшкинге хүлээп албас дээрзин Тыва Республиканың Чазааның доктаалында айытган.

БИЛЧИЛГЕНИ ТЫП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

(Төнчүзү. Эгезин 1-ги арында).

оон-даа артык аар айтырыглар бар деп билир мен. Арада маргылдажыр турарының орнунга, ындыг төлеп чок үүлдерге чардыгып турарының орнунга бис республиканың чурттакчыларының эрге-ажыын камгалаар сорулгалыг болгай бис.

Чижээ, авиабүдүрүлгени, Медавтотрансты, улуг-улуг транспорт болгаш будүрүлге объектилерин, Абаканда болгаш Минусинскиде бараан баазаларын база автоколонналарны акцияжыдарда чоннуң эрге-ажыын бодаар ужурлуг. Бис ында хамык өнчүнү чидирип алгаш, мында, республика иштинде ол чидирген өнчүвүстүң дыргак каразы четпес чүвези дээш «чоқшуп» чыдар-дыр бис.

Бодум хуумда парламент саң-хөө, ажыл-агый хандырылгазының айтыгларынга Чазактан болгай безин Президентиден-даа хамаарылгалыг болурунга таарышпас мен. Мында ханы уржуктар бар. Парламентиниң шиитпирлерине салдар чедиреринің механизми тургустунуп турары ол-дур. Ындыг салдар дээрге, депутаттарның транспорт хандырылгазын таварыштыр болгаш өске-даа хандырылгазын, (чижээ, квартиралар-биле, оларның өгбүлезиниң кежигүннерин ажылга тургузарынга, өскедаа амыдыралчы айтырыгларга) таварыштыр чедип алдынар. Кандыг-бир чугула айтырыгга бадылаашкын бээрде кижилер ол базыышкынны утпайн олурар болдур ийин. Депутаттарга, оларның арын-нүүрүнге бүзүреэр мен, ынчалза-даа оларның ийи-бири ол салдарга алыспас деп магадылал кайдал?

Чазакта Дээди Хуралдың ажыл-агый эргелелин акшаландырарын соксадыр дугайында доктаал белеткеттинип турары меңээ билдине берген. Ол дээрге парламентиниң бодун дүжүреринге деңнежип турар үүл деп бодаар-дыр мен. Ол айтырыгны чугаалажып чытканы безин ажыл-агый эргелели дээш төнместээн демиселдің артында турар төнчү сорулганы ажыдып турар-дыр. Бо бүгүнү парламентиге базыышкын эвес дээр болза, ооң кандыг болурун билбес-тир мен.

Бистиң ажыл-агый эргелеливис күрүне өнчүзү кылдыр турган болгаш ынчаар турзун-даа деп санаар мен. Чазакты-даа, Президентиниң бодун-даа мында бисти манап чыдар айыыл дугайында бүзүредип чадап тур мен. Ийе, өнчү күркомитеди чаңгыс аай ажыл-агый эргелелин тургузар эргелиг-дир. Кончуг эки-дир, ынчалза-даа ол эргелел оон баргаш тускай будүрүлге апаар. А тускай будүрүлге хуужуттунар эргелиг болгай. Ынчан коллектив бодунуң шиитпири-биле хуужуттунар деп барза? Ол дээрге оларның бүрүн эргези-дир. А түннелинде, бис Медавтотрансбиле дөмей байдалга кээр бис. Кадык камгалалының автобаазазы акцияжыттынып алган, ам ооң эрги эзлери чадаг кылаштажып турлар ышкажыл.

Парламентиге таарышпас ажыл-агый хүлээлгелериндеи хостаар дугайында Президентиниң арыг байдалда сагыш човаашкынын билип болур-ла харын. Ынчалзажок ону биле тура, делегейде кайда-даа ол базымны кым-даа кылбайн турар. Россияның бөгүн хөлчок көрүп олурары АКШ-та-даа, Германияда-даа ындыг үүл чок. Ында күрүне органнары шуптузу тус-тус хандырылга системалыг. Ам Россия деңнелинде база олче дедир эглип кээп тур. Россияга түр үениң хемчээ болуп турган үүлдү биске, Тывага доктаамал болдурар дээш үткүдүп турар-дыр. Доктаамал үскүлежиишкиннерден аңгыда маңаа кым үүнү-даа чедип албас.

— Доктаамал парламентиге ындыг, шоолуг-ла эвес хамаарылганы үүнүң-биле тайылбырлап болурул? Бистиң сактырывыс, Президент боду парламентиниң доктаамал болурунга кол идиг берген кижи болгай...

— Ийе, Президент парламент доктаамал болур дугайында Конституция үүлүнге салдарын чедирген. Мен хуумда депутаттарның үүгле чамдыызы доктаамал үндезинге ажылдазын деп турган мен. Чүге дээрге ол ындыг-ла амыр эвес деп билип турдум. Доктаамал парламентини хандырары-биле холбашкан баштайгы бергелер ам Президентини ол туружун эде көөрүнче албадап келген. Ам канчаар, Конституция хүлээп алдынган соонда үүнү-даа эде бодаары орай, ам үүгле ооң негелделерин күүседир ужурлуг бис.

Төөрүлдээлер болгаш аңгылажыышкыннар турза-даа, Президентиниң парламентиге багай хамаарылгазы бар деп бодавайн турар мен. Мен үүгле улуг эвес айтырыгларга билишпес үүлдер дугайында чугаалап тур мен. Ындыг үүлдер бар, олар кедизинде ылап-ла өске хамаарылгаже шилчий бербезинге сагышсыраардыр мен.

— Мында үе-дүптегиниң «кым кол эргелигил?» дээн айтырыы чаштынып чыдар эвес бе? Бистиң Конституцияда эрге-чагыргаларны аңгылаарының принциви салдынган болзажок, ол айтырыг улусту дүвүредип-ле турар ышкажыл.

К. Бичелдей. — Буруудатпайн көрүнер, ол көңгүс өске айтырыг-дыр, аңаа харыылавайн көрейн. Ол келир үедеги чугааның темазыдыр.

— Парламентиниң чаа составы ам-даа аныяк-даа болза, кылдынган ажыл дугайында кандыг-бир анализ кылып болур-дур. Ол ажылда янзы-бүрү четер-четпестер Чазак биле харыызаалларга доктарлыг болуп турар эвес ыйнаан?

К. Бичелдей. Бистиң республиканың келир үедеги парламент системазының хевири деп болур орган тургустунган дээр мен. Ол бодунуң көрүжүнге болгаш туружунга хевирлеттине берген. Ынчангаш үүнү-даа мурнай ол парламентиниң удуртукчузу Президентиге болгаш Чазакка таарышпас болган боор. Бо албан-дужаалга өске кижини көрүп турганнары чадавас. Ол мээн даап бодаашкыннарым-дыр ийин. Оон аңгыда, Президентиниң болгаш Чазактың бүгү-ле хөделиишкиннеринге чымчак хамаарылгалыг депутаттарны алыксаан идегел турган боор. А херек кырында ындыг болбаан. Кандыг-даа айтырыгга бодунуң бодалы, көрүжү, туружу бар парламент тургустуна берген. Ынчангаш ол үүл таарымча чок апарганы ол чадавас. Бодумнуң даап бодаашкыннарымга чазып турар болзумза дыка эки, ол бүгү түр шилчилгелиг үениң бергедээшкиннери дээрзинге идегээр-дир мен.

— Депутат турган А. С. Ооржак солуннарга парламентини профессионал эвес деп буруудаткылаан болгай, ол дугайында үүнү чугаалап болур силер?

К. Бичелдей. Ол депутат турган, боду юрист эртемниг кижиниң бодунуң профессионал деңнели парламентиге бодун көргүзер арга бербээни ол-дур. А профессионал эвес хөделиишкиннерни бистиң парламент деткивейн турар.

Чазактың доктаалдарында-даа, Президентиниң Чарлыктарында-даа хоойлуга дүүшпейн баар үүлдерге ында юрист-консультантылар буруулуг. Үүнү-даа мурнай — Президентиниң эрге-хоойлу айтырыгларынга чөвүлекчизи А. С. Ооржак. Бо үүл А. С. Ооржактың ындыг-ла кончуг бедик эвес юридиктиг деңнелин көргүзүп турар.

— Байдалды эки талаже үүг-ле эде-хере тыртып болур ирги? Азы келир үедеги Конституцня суду чадавас?

К. Бичелдей. Мен аңаа хөлчок идегеп турар мен. Ында судтуң турары безин бистиң шуптувусту Конституция болгаш хоойлулар кызыгаарынга тудар ийик.

Бөгүн Президент кандыгдаа Чарлык үндүрүп каарга, ону өскертириниң механизми чок. Дээди Совет-даа, Дээди Хурал-даа 5-6-даа катап чамдык Чарлыктарның Конституцияга дүүшпейн турарының дугайында чугаалап келди. А оон үүү өскерилди?

Президент база Конституция суду турзун деп турар. Ындыг болзажок, ооң хевирлээшкининге хамаарылгаларывыс ийи аңгы. Мен ук судтуң составын чогуур квоталар ёзугаар (Президентиниң, ДХ Даргазының, судьялар ниитилежилгезиник) тургузуп ап болур деп санап турар мен. А Президент квотаны хөй-ниити шиммен. Мээн ынчан бодап турганым дег, президент эргедужаалы бистиң республиканың күрүне суверенитедин хандырарын четче боттандырбайн тур.

Россияга күүсекчи эргечагырганың тергиидели тура бээр байдалды баш удур көрбейн барганым хараадан-чыг. Бөгүн бистиң күүсекчи эрге-чагырганы Россиядан дорт хамаарылгалыг болуп, ооң уланчызы апарган-дыр. Ам хамаарылга чок хире байдалда республикаларның, крайларның, областарның төлээлелгелиг эрге-чагырганы туруп турар, ынчангаш-ла оларны бөгүн бузуп турары ол. Бөгүн бис манаа чөрүлдежип чыдып алзывысса, ол чорук федералдыг эрге-чагырганы чемиш болур. Оларның төнчү сорулгазы илдең — бүгү федерацияга төлээлелгелиг эрге-чагырганы бузуп кааптары.

— Ындыг сорулга федералдыг эрге-чагырганың арыг бодунга эвес, а идеологтуг эрге-чагырганы ажыктыт. Ындыг институт Россияда чок хевирлиг болза-даа, херек кырында ол хевирлеттинип алган...

К. Бичелдей. Ийе, ындыг. Ынчангаш-ла Россия Президентизиниң чамдык шиитпирлери ТК-ның шиитпирлеринге болгаш документилеринге дөмейлежи бээр ужуру ында.

Бөгүнгү байдал мындыгдыр... Бодумнуң моон соңгаарны политиктиг болгаш күрүне ажыл-чорудулгамга хамаарыштыр июнь-июльда чугаалай бээр боор мен. Ол үеде ындыг болу бээр хиредир. Тодараттынар ужурлуг шыңгыы үелер келген-дир...

— Чугааны доозун тура, оода бичии идегелден берни каап көрүнерем, Каадыр-оол Алексеевич...

К. Бичелдей. Чүс-чүс чылдарның төөгүзүнден алгаш көөрге, демократния, демократизм чоорту арыгларының тургустунар угаан-бодалдың хевири-дир. Амгы үеде парламентаризм күрүне эрге-чагырганың, башкарылганың чугула кезээ деп бүзүрелдиг мен.

Дээди Хурал болгаш Чазак аразында, Президент болгаш мээн арамда чөрүлдээлер чайлаттына бээринге идегээр мен. Ийет, айтыыглар бар-дыр, караавыс хаап алгаш олурбас ужурлуг бис. Ол айтыыглар кайыкайывыстын-даа билчилгезиниг шиитпирлеттинери чугула. Бөгүнгү берге үелерде ниителелди турумчудары соңгаарлаттынмас чүүл. Бо чоокку үелерде амгы үнелелдерни көңгүс өскээр көрүп, чүү дээш туржурувус өскерли бээринден коргардыр мен. Маңаа бүгү ниитилелдиң каттыжылгазы херек, үүнү-даа мурнай Президентиниң бодунуң туружу улуг салдарлыг болур, ол ышкаш Дээди Хуралдың, Чазактың-даа. Ол санда мен республиканың күрүне ажылдакчызы болганымда, тургузукчу, чогаадыкчы рольду ойнаар ужурлуг мен. Кандыг-даа таварылгада билчилгениң үндезиниг тып алырывыска бүзүрелдиг мен.

ЧҮГЕ ХҮЛЭЭП АЛБААНЫЛ?

Көдээ магазиннерде, Кызыл хоорайда арага шилдерин хүлээп ап турары чонга-даа, күрүнеге-даа ажыктыг деп бодаар мен. Бир шилдиң өртээ 100 рубль болгай.

А араганың узун шилдерин кайда-даа хүлээп албайн турар. Ооң чылдагааны чүдел? Шил узун боордан башка, дөмей шилле болгай, ооң ишкири база ол-ла хире. Ол хирезинде араганы чолдак-даа, узун-даа шилдерде садып турар. Бир эвес узун шил кымга-даа херек чок чүве болза, араганы үүгле чолдак шилдерге куткаш, садар болза чогумчалыг болгу дег.

Тыва төп кооптуң баштаар черн узун шилдер бир эвес херек чүве болза, чер-черде шил сава хүлээп ап турар магазиннерге узун шилдерни хүлээп алыр дугайында айтыышкыннарны бээр үе келген боор.

Чыргал-оол ОНДАР.
Кур-Чер суур.

СУГ ОРУУН АШТААР

Барыын-Хемчик база Бай-Тайга кожууннарның девискээринде бо кыжын хар дыка улуг душкен. Ол дээрге тараа, сиген шөлдерни суггарарынга база улуг салдарлыг деп чүве билдингир. Бо ийи кожуунуң суггарылга буга-каналдарын, сумуннарны чылдыңна Кызыл-Мажалыктың кожууннар аразының ССЭ черинче чая каап, көрүнгеш олурар болза база хоржок.

Кожууннарда чер ажылдыг кооперативтерниң удуртукчулары суг ажыл-агыйының чери-биле бир демниг ажылдаары чугула. Моон мурнунда чылдарда буга дөстерин бо ийи кожууннуң чону шеф дузазы-биле аштап-арыглап турган. Бо ажылдарны сөөлгү чылдарда барык-ла чорутпастааны өлдептиг.

Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлыкта, Барлыкта, Хемчикте, Шекпээрде, Дөн-Терезинде, а Бай-Тайганың Шуй, Бай-Тал, Тээли, Кызыл-Дагда хову ажылдыг кооперативтер, хову-шөлдүң ажыл-ишчилери буга-сумун аштал газынче дарый кирип, буга дөстеринче чогуур кичээнгейни дарый салбас болза, суггат ам база озалдап болурун утпаза эки.

Тавва-Самбуу САРЫГЛАР.

КЫШТЫ ХҮР АЖЫП ТУРАР

«Бай-Тал» совхозтун малчыннары Чечек биле Маадыр-оол Донгактарны Бай-Тайга кожуунда мурнакчы малчыннар деп санап турар. Моон мурнунда чылдарда олар төрүүр хой кадарып чорааннар. Эрткен чылын улуг хойларын дужаап берипкеш, кыс хураганнар алган, үш үүс ажыг баш хураган хүлээп алгаш, бо хүннерде хүр-менди кыштадып турар.

Эрткен чайын чээрби тонна сигенни боттарының күжү-биле кезип белеткээш, Туралыгда кышкы турлаанда сөөртүп чедирип алган. Чарба, сула, дус дээн чижектиг мал чеминге эргежок чугула үүлдериниң курлавырлары база бар. Күжү кошкак хураганнарны тургузу азырап турар.

Бо чылын олар күрүнеге үүгле дүк дужаар планныг. Март — частың башкы айы үнүп-даа келзе, соок кыштың тыныжы ам-даа хевээр, хар дошталы берген чытпышаан. Малчын өгбүленің амыдырап орары эки. Кыштагда сайгылгаан киртинген, чунар-бажыңны боттары кылып алганнар.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга кожуун.
Бай-Тал суур.

Чогаалчының 70 харлаарынга

Тыва чечен сөстүң мастери Салим Сүрүң-оол чоокта чаа редакцияга кире дүшкеш, элээн каш шүлүктерин берип каан. «Тааржыр болза, көрүп көөр силер, аа». Улустуң чогаалчызының улуургак эвес, а бичге сеткилдин, хүндүлээчел чаңы ыя оонна илдең ышкажыл. Ол шүлүктерни көрген, номчаан, сонуургаан бис. Чогаалчывыс ам каш-ла хонгаш, 70 харлаар. Бөгүн ооң ийи шүлүүн парладывыс.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

БАРЫЫН-ХЕМЧИК

Төрүп кагган авазы дег,
Төрээн черин канчап уттур,
Ынакшылым кызыгаар чок
Ындыг чүртүм —
Барыын-Хемчик.
Өсте-баарда тутчуп калган
Өскен чери чүрекке чоок,
Ындыг кожуун меңээ болза,
Ынак чүртүм —
Барыын-Хемчик.

Казар байлаан казып төтпес,
Кадат малын санап четпес,
Тараа-биле база байлак.
Дамыр-ханым —
Барыын-Хемчик.
«Эдерге —хек, базарга —көк
Эмин эрттир чараш сен» деп,
Барган кижи мактап чанар
Барыын-Хемчик — мээң
чүртүм.

ДАЛАЖЫР-ЛА, ДАЛАЖЫР-ЛА...

«Далаш күске сүтке дүжер».
Ынчалза-даа ону уткаш,
Далажыр-ла, далажыр-ла —
Ынчап барган кижи-дир мен.
Магазинге хлебтээр дээш
Маңнап-шошкуп чедер-дир
мен.
Ажыл шагы четпээнде-ле
Ажылымга орар-дыр мен.
Тайга үнүп, аңнаар дээнде
Уйгум безин келбестей бээр,
Дарга кижи кел дээн болза,
Ужа-тура маңнап каар мен.
Шүлүк бижий бергенимде,

Чүден артык эшкедээр мен:
Канчап мону доозайн дээш
Кара хинчээм көөр-дүр мен.
Дүнелерде удуп чыда,
Дүжүмде-даа бижий бээр
мен...
Даңды ол-ла, далажыр-ла,
Далажыр-ла, далажыр-ла
Элдеп чаңныг кижи-дир мен.
Экизи бе, азы чүл бо?
Өгбелериң чагыы бар-дыр:
«Кылыр иштиң деги херек».
Ону бодааш ажыл дээш-ле
Кызып чоруур болган боор
мен.

САЛИМ АКЫЙ

ТР-ниң улустуң чогаалчызы С. С. Сүрүң-оолдуң 70 харлаары-биле ооң шүлүк аянын эдерткен сөстер оюн-баштак өргүл.

Башта дүкте хыраада,
Башкы диште курзукта
Барымдаа бар, чогун чоор,
Маанай, төлге салып чоор!—
Салчак, Ооржак, эл-хол боол,
Салим акый, Сүрүң-оол!...
...Оолак шаамда Кызылга,
«ОблОНО» дээн бажыңга,
Мөңгүн-Тайга сургуулу —
Бөлүк оол, кыс шуптузу
Куш-дүн эртип хондувус,
Кудумчуже үндүвүс...
...Кыдат, көрей аян бе,
Кылаң, чайгы хеп-биле
Дүккүр бажы, кирбии-даа
Түү кара эр кел чор-ла! —
Башкывыска уткушту,
Мажыжып, хол тудушту...
«Сүрүн-оол» деп таныштым —
«Шүлүкчү» деп мынчалды...
Черле кыстар сонуургак,
Шенектежип, медээжок! —
Чүге-ле ийик, чамдыызы:
«Сүрүн-оолдуң дуңмазы
Шүлүк сөннеп келди!» —деп
Чүдек өөрүүр—шуут элдеп!—
Удаваанда, дидим-не,
Ужур турган дөңерне:
Ачай Норбу, Аракчаа,
Айыыр, Сергей, Кызыл-оол...
Акы, угба баштаа — чаа:
«Чогаалчы хан Москвага
Шола ады — Молдурга
Чораан дээрзин утпа, оол!
Хайым, өндүр кодага,
Хамык чоннуг базаарга,
Бо-ла сургуул бирээзи,
Бодавыже бичези —
Сүрүн-оол-ла сөөлүнде
Чүгүргүлээн чоруур де!...

Аттың үнген төөгүзүн
Алгыптаанын ылап мүн:
Чогаалчылар — бистерге,
Солукчулар — силерге
Шүлүк шенээн меңээ кол
Чүткүл: «Душса!» — байгы
ол!
...Чалыы шаамда шүлүүмнү
Сайгаргаш кым «шору» дээн,
Чадыккалак үнүмнү
«Чаяан бар» деп үнелээн —
Шүлүкчү деп бадыткаайн,
Сүрүн-оол деп айыткаайн.
Бижикчи эш-өөрүмден
Бичези-ле ынчан — мен,
Адымны «Шын» солунда,
Акы, угба чаптаар-даа! —
Шыны херек, миннир мен:
«Шындан» өзүп үнген мен!
Молдурга — ат хамаанчок,
Моортай — шола турду
чоп?!...
«Сүрүн-оолдуң дунмазы» —
Шоламда ам ялым чок,
Шүлүкчүнүң чурттажы
Чораан үем меңээ чоок! —
Чаңгыс кожуун турдувус,
Салым аай-даа болдувус!
...Башта дүкте хыраада,
Башкы диште курзукта
Барымдаа бар, чогун чоор,
Маанай, төлге салып чоор!—
Салчак, Ооржак эл-хол боол,
Салим акый, Сүрүң-оол!...

Салчак МОЛДУРГА.
Шүлүкчү, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.
Мугур-Аксы суур.

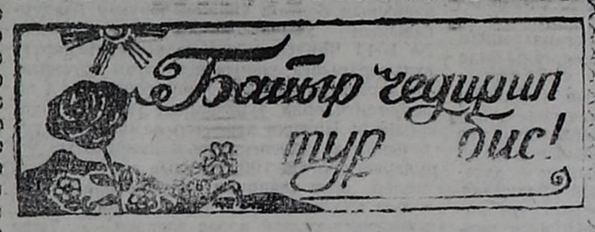

Бистиң ававыс, кат-иевис болгаш кырган-ававыс Ираида Бавуу-Доржуевна Шарахөө бо чылдың апрель 12-де 50 харлаар. Ол бодунуң бүгү-ле күжүн болгаш билинин улус өөредилгезинге 28 чыл дургузунда бараалгадын келген. Ажы-төлү дээш сагыш човангыр, бодунуң амыр-дыжын бодавас, эриг баарлыг ававыс бистиң шуптувусту бут кырынга тургузуп, эртем-билиглиг кижилер кылдыр өстүрүп каан. Биче сеткилдиг, кезээде хөглүг-баштак аажычаңныг, идепкейлиг хөй-ниитижи, өөрзүрек болгаш дузаргак ававыстың төрүттүнген хүну-биле башкылал ажылының өөрүшкүзүн, ал-бодунга чаагай кадыкшылды, ааскежикти болгаш буянныг узун назынны күзедивис!

Хүндүлел болгаш ынакшыл-биле өөнүң ээзи Данов, уруглары Урана, Саяна, Олег, Белекмаа, күдээлери Евгений, Роберт, уругларының уруглары Айдаш, Радомира, Ирина, Алена, Ай-Хаан, Ай-Херел.

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс, Улус өөредилгезиниң тергиини Куулар Назын-оолович **КАРА-ООЛ** апрель 14-те 60 харлаар. Ол 43 чыл дургузунда үзүк-соксаал чокка башкылап келген.

1956 чылда-ла башкы училищезин дооскан, 1957-59 чылдарда Красноярскиниң башкы институдунга өөренген, чедип алган тускай эртемнери география, бойдус. 1966 чылда Кызылдың башкы институдун (биология салбыры) дооскан. 1967 чылда Новосибирскиниң Академия хоорайынга, 1968 чылда Москваның күрүне университединге бодунуң эртемнериниң аайы-биле курстарны дооскан кижи.

Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга, Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала, Хөндергей, Барыын-Хемчиктиң Шекпээр школаларынга башкылап чораан.

Ачавыс 3 кыстын, 2 оолдуң адазы, 17 ool, кыстың кырган-ачазы. 1976 чылдан бээр Кызыл кожуунну Кур чер ортумак школазында башкылап турар. Ооң Молдовада, Донда Ростов хоорайда, Литвада кудалары, эштери — бо хүннерде аңаа изиг байырны база чедирип турар.

Ынчангаш ынак ачавысты хүндүлүг дыштанылгаже үдевишаан, аңаа каң дег кадыкшылды, аас-кежиин, бүгүле чаагай чүүлдерни күзедивис.

Өөнүң иштн башкы Ханды, уруглары Радий, Роза, Рулатэ, Артур, Чодураа, кенээттери Алевтина, Нина, күдээлери Юрий, Игорь, Эрес, уругларының уруглары шупту 17 кижи.

МӨҢГҮН ДОШКА

Амыдыралчы болгаш тоолчургу чугаа

(Эгезн № 45 «Шында»).

Эргелекчиниң кыжырымак хөөнү өже берди. «Ол боор! Бир удук мээңии болду» деп амырап он мен. Телефонувус дөзү чаңгыс, ажыглаары дыка эпчок. Телефон дагжап келирге, эргелекчим шыжыгар. Дугурушканывыс ёзугаар баштайгы медээде эргелекчим туданы көдүрер чүве. Телефон дагжаарга эргелекчим чугаалажы берди. Удаваанда:

— Сени хереглеп тур. Дүрген туданы тут! — деп, дужаады. Телефонда кыс кижиниң чиңгежек, ширинзимээр үнү дыңналып келди:

— Тыва Республиканың Президентизиниң секретары чугаалап тур. Бодаар Бодаарович, силер силер бе?

— Ийе — депкеш, дылым агарды. Ам база билдингир-ле мегелеп тур. Ыыт чок олур мен.

— Чүге ыыттавайн бардын? Азы кым сен?—дээш, секретарь сырыгдадып-ла келди. Чеже орар боор. Арга-чадаарда:

— Ийе. Мен мен, Бодаар Бодаарович.

— Силерни Президент ужуражыры-биле чалап тур, саадал чок, доп-дораан чедип келиңер.

Боостаамда борбак чүве дуй чыдыпты. Тыныжым кыскалап, бажымда янзы-янзы бодалдар хойтпактажып-ла тур. «Редактор, килдис эргелекчизи барда, оларны ажа халааш, эңгиин корреспондентини мени чоорул. Оон меге чүве чок».

Секретарым ам база хөме таварып келди:

— Чүү болду? Чүге шимээн чок бардыңар?

— Харын, шала чигзинип олур мен.

— Па! Чигзинип деп ол чүңер чүвел? Президент чалаарга, чигзине бээр элдепейлиг кижи-дир силер але, Бодаар Бодаарович!

— Чигзинип турар чылдагааным болза, бөгүн мегелээр хүн ышкажыл.

— Мегеледип турдуңар бе? — дээш сыйтылады каттырды.

— Чок, чок. Ашак кижини, мени кым мегелээр боор. Ынчалзажок Президент мени хереглеп бергенинге бүзүрээри берге-дир.

— Чүге?

— Чүге дизе, редакторну, килдизим эргелекчизин келдиртпейн чыткаш, анаа корреспондент кижини, мени чүге хереглей берген деп?

— Оо! Бодаар Бодаарович, силер амыдыралдан дыкала чыдып калган-дыр силер. Биеэги хевээр бодалдыг чурттап чоруур-дур силер. Президент дээрге чүгле даргалар-биле эвес, республиканың арга-дуржулгалыг мурнакчы кижилери-биле база ужуражып турар дээрзин думчууңарга кертип ап көрүңер. Силер дээрге республиканың сураглыг журналистериниң бирээзи-дир силер. Ам силерге оон хөй суртаалдың херээ бар деп бе? Ye эрттирбейн доп-дораан келиңер азы чычаангадаа саадапса улам эки — дээш, секретарь телефонун салыпты. Харлыга берген олур мен.

Эргелекчим карааның ужубиле мээң арнымны бүдүү номчуп олур ышкаш. Аңаа эскертпези-биле бодумну оожургадып, чүү-даа болбаан чүве дег, хөглүг хүлүмзүрбүшаан, дыңналыдыңналбас кылдыр кожамыктапкаш, бижиттине бердим. Ынчалза-даа сагышка чүве кайын кирер. Столум кырында саазыннарымны аайлай каггылап, шыгжаттынып ора:

— Бо эртен силерден чөпшээрел чок чораан, силерни эпчок байдалга таварыштырган болгай мен. Бир шак хире чораан келийн. Чөпшээреп көрүңер, Монгуш Моңнаарович. Кадайым диш эмчизинге баар талон ап алган. Уруувустуң бичии уруу өгге чаасканн артар. Чеде бээр боон дугурушкан кижи мен — дээримге, эргелекчим мээң дилээмниң шыннынына улуг-ла бүзүрээн хевирлиг, менче шинчилей көрүп олура:

— Ийе. Бир шакта чүү боор, чораан келиңер харын — диди.

Далаш чок тоннанып алгаш, үнүп бар чыда, «Ол боор. Ам ийиги удук мээңии болду» деп бодангаш, хая көрнүп, хөй утка киир хүлүмзүрүп кагдым.

Бажыңымга келгеш, чүлүттүнүп, костюмум солуй кеттинип, одеколоннаныр алгаш, кадайга чагыдым:

— Бир эвес мени редакциядан айтырып келзе, «ажылдаар дээш чорупту» дээр сен. Сенден «эмчилеп чордун бе?» деп айтырза, «ийе, диш эмчизинге чордум» дээр сен.

— Ол чүү дээриң ол?! Албыстай бердиң бе? Ынчаар канчап мегелээр чүвел? Мен ындыг бужар чүве кылбас мен, күжүрүм.

— Бөгүн апрель каштың хүнү ийик?

— Каштың боор чүвел. Бирээ-ле-дир.

— Апрель бирээ дээрге — мегележир, оюн-баштак хүнү ышкажыгай. Ону канчап уттупкан сен, даңгынам.

— Ам-на билдим — дээш, кадай бажымны ээй соккаш, чыттап кагды.

— Па, бо канчап турарың ол? — деп, кайгап айтырарымга:

— Канчап турар боор. Баштактаныр ол-дур — дээш, чайтыладыр каттырарга, биеэги чоон чаштыг, хөнү сынныг, чазык чаагай Көкмаам мурнумда, аныяк хевээр сула чаңнап турган ышкаш болду. Аныяк назын катап эглир эвес. Чүгле улуг тынып кагдым...

Бүзүревээн мен. Ынчалза-даа анчыг болбазы-биле, будүү ылавылап алыр дээш Президентиниң аалчылар өрээлинде келгеним бо. Секретарь чай чок, телефон долгаан олур. Секретарының чугаалажыр аянын шинчилей көрүп, демги кыстың үнүнге үүртештирип олур мен. Дораан эскерип кагдым. Секретарының үну демгизинии дег чинге эвес, ынчалза-даа аажок хоюг, аянныг, ээлдек болду. Чугаалашкан санында-ла «Буруулуг болдум. Мени кым дыңнап тур ирги?...» дээрин черле часпас. Шуут ынчаар чаңчыккан хевирлиг. Оон мындыг түңнелге келдим: «ылап-ла мегелеткен-дир мен». Думчуум кырында дамдылар кылаңнажы берди. Аржыыл уштуп алгаш, чоттунар деп чорумда, секретарь телефонун сала каапты. Далаштыг айтырдым:

— Мени, Бодаар Бодаарович Бодалчы дээр. Президент келдирткен дээрге келдим. Менче силер телефоннап турдуңар бе?

— Чок. Долгавадым — деп, чорда, Президент чанымда менче холун сунуп келген, хүлүмзүрүп тур. Ыяткан, девидээнимден баш сугар чер тыппайн тур мен. Холумну ол салбайн чыткаш:

— Бодаар Бодаарович, меңээ келген боор силер? Амдыызында чайлыг мен— дээш, эжиин ажыткаш, чалай берди. Мээң дылым долгажы берген:

— Чо... чо... — дээринге өйлештим. Ам канчаар, Президентизин манадыр эвес, дүвү-далаш чаларап кирер ужурга таварыштым. «Чүнү чугаалаар, чүден эгелээр чоор? Бажымда «чулалар изип-хып-ла» турлар. Делгем кабинеттиң дөрүнде дужулгеге чедир боданып аптым ышкаш. Чугааны Президент боду-ла эгеледи:

— Уруг-дарыын хөй болгай. Каш ийик мон?

Амырай-ла бердим. Мээң бодалымны шуут-ла номчупкан ышкаш болду. Угаанныг кижи өттүр билген-дир ийин.

— Ийи оол, дөрт кыс,

— Алды ышкажыл?

— Ийе, алды ийин.

— Хоорайга хөй-дүр. Амыдыралыңар кандыгыл? Бажың-балгадыңар аан?

— Берге-ле айтырыывыс — бажың-балгат. Ийи өрээл, 32 кв. метр бажында сыңмарлажып олурар бис. Улуг уруум бичии уруглуг, күдээм база бисте. Бажың дээш четпээн, барбаан черим чок. Хоорай чагыргазының эжиин та чеже ашкан, хагган кижи мен, сан чок болган чүве-дир ийин. Хүндүлүг Президент, силер харын меңээ дузадан чедирип көрүңер!

Президент элээн боданып ора:

— Хоорайның чуртталга айтырыын харылавайн турарымны силер бодуңар кончуг эки билир силер. Ол нарын, берге айтырыгга мен чаржалажыр болзумза, шуут будалганы ол.

— Ындыызы ындыг. Ынчалза-даа ам кымга барып сөгүрүүр кижи боор мен.

— Чүгле хоорай чагыргазынга. Оон өске орук чок — дээш, Президент телефон долгап кирипти. Оон өске харыы албас дээрзин баш удур-ла биле тура, дилег кыла бергеним дээш бодумну бодум каргап ор мен. Дүрген үнүп чоруур дээримге, эжик ырак болду. Чугааның аяны хоорай чагыргазыбиле болуп турар болгу дег. Элээн үр чугаалажып, хөй саналдар киирип, дыкала сайгардылар. Оон чаңгызы-даа таарышпаан ышкаш. Президент телефонну шаг чок салды. Президентини кайы хире эпчок байдалга таварыштырганымны миннип, хилеп ор мен. Менче гыш човаанзыг көрүп келгеш:

— Хүлээп алыышкынга кээп турар кижилериниң хөй нуруузу бажың айтырыы тургузуп келир боор чүведир. Бо айтырыг амгы үеде улам чидигленген — дээш, улуг тынды. Пат чөгенгеш,

— Буруулуг болдум. Хей черге силериниң алдын өртектиг үе-шагыңарны чарыгдааным дээш база катап буруумну миннип тур мен, байырлыг! — дээш, үнүп чоруптум. Оон ыңай тайылбыр дыңнаар хөңнүм чок болган. Аалчылар өрээлинден дүрген үнгеш, чаданы куду эзирик кижи дег элеп-тендин бадып бар чорумда, соомдан секретарь сүрүп келгеш:

— Президент Силерни кирипкеш барыңар дидир деп бо. Кабинетче ээп келдим. Президент ам база телефон-биле чугаалашкан олур. Чугаазын дооскаш, мээң чанымга хүлүмзүрүп кылаштап келгеш:

— Бодаар Бодаарович, силериниң берге байдалыңарны бар-ла арганы ажыглап тургаш, чиигедирин оралдажып көрейн. Чигзинме. Бөгүн апрель бирээдаа болза, бүзүреп көр — дээш, мээң-биле эптиг-ээлдек байырлашты. Төөреп чорааш, төөгүге кирер деп чүве бодур. Аалчылар өрээлинден миннир-билинмес үндүм. Чаданы куду чалгынныг чүве дег, ужугуп баттым.

Бир миннип келиримге, ажылдаар черимде чеде чүгүрүп келген, самнап тур мен. Дерим дамдылап тур. Эш-өөр мени долганыпкан менче кезе кайгаан, каттырышкан, айтырыг салган, элдепсинген турлар.

— Чүрээңер хирелиг. Ону кээргеп көр — деп, эргелекчим сандай эккеп салгаш, мени олуртуп алырын оралдажып тур. Сандайга олурупкаш, шынап-ла, оожургап, шаг-шинээм сулаап келди. Дыңнаарымга эштерим тарап чоруп, аразында:

— Апрель бирээде, аңаа кым бүзүрээр боор. Чүрээ база хейлени берген ышкаш, диирренге дужарга ынчап баар чүве дээн — дижип чугаалажырга сеткилим аажок хомудады. Ам чанымда кым-даа чок. Оожугуп келгеш, бөгүн мээң-биле болган ужуралдарны бодум безин чигзинип ор мен...

Орайтадыр бажыңга келгеш, Президент-биле бажың айтырыы чугаалаштым дээримге, кадайым шуут дыңнаар безин хөңнү чок болду.

— Бөгүн апрель бирээде мегележир хүн дидин чоп. Ам мени мегелеп төөредир деп де. Амыр-дыр бо — дээш, Көкмаа чем кылыр өрээлинче дүште-даа чок, хертейтир базып чоруй барды. Ургларым былаажып, сыңмарлажыр чангыс диваным кырынга ийленип, чындырап чыда бир көөрүмге, балкон эжии ажыттынган ышкаш болганда, дашкаар ужугуп чоруп бердим.

Валерий ШАРАВИИ.

ЧАРЛААЛДАР

БИР ЯНЗЫ ЧАРЛАЛ

Банкыдан чээли алгаш, үр үениң дургузунда төлевээн, харын чаштына берген кижилериниң дугайында Россия Федерациязының Ажаалга банкызының салбыры болур Тыва ажаалга банкызы бүгү чонга чарлап дыңнадып тур.

1. «Итгел-идегел» деп эштежилге, ооң директору Василий Шулунович Саая, бухгалтери Светлана Советовна Иргит алган чээли акшазын эгитпээн болгаш 1993 чылдың январьдан бээр чаштынып чоруп турар.

2. «Братство» азы тывалаарга «Акы-дуңмалышкы чорук» деп эштежилгениң директору Арат Дандар-оолович Ооржак, бухгалтери Владимир Эрес-оолович Ооржак олар чээлизин төлевээн болгаш 1993 чылдың январьдан бээр чаштынып чоруп турар.

3. «Кар-мен» деп хуу бүдүрүлгениң директору Григорий Владимирович Казанцев Ажаалга банкызындан алган чээлизин мынчага чедир төлевээн.

4. «Челээш» деп үлетпүр-саарылга фирмазының директору Владимир Дмитриевич Саенко, бухгалтери Мария Тимофеевна Сорокина алган чээли акшазын эгитпээн болгаш 1993 чылдың январьдан бээр чаштынып чоруп турар.

5. «Дельфин» деп хуу бүдүрүлгениң директору Константин Рудольфович Берг алган чээлизин база төлевээн.

6. «Протосистем» деп информация технологияларының төвүнүң директору Виталий Раисович Валиулин банкыдан алган чээли акшазын эгитпээн.

7. «Цитрин» деп хуу бүдүрүлгениң директору Зураб Валерьянович Чаава чээли акшаны эгитпээн болгаш 1993 чылдың январьдан бээр чаштынып чоруп турар.

8. «Тувавосток» деп акционерлиг ниитилелдиң чингине директору Владимир Соянович Орус-оол банкыдан алган чээлизин мынчага чедир эгитпээн.

9. «Алдын Ураанхай» деп эштежилгениң директору Аяс Багай-оолович Оюн чээли өрезин эгитпээн болгаш 1993 чылдың январьдан бээр чаштына берген.

10. «Хей-ку» дээр хуу бүдүрүлгениң директору Хеймер-оол Көкович Куулар банкыдан алган чээлизин эгитпээн болгаш 1993 чылдың июльдан бээр чаштынып чоруп турар.

11. «Вита» деп фирманың директору Павел Федорович Егоренков, бухгалтери Анатолий Иванович Буркут чээлизин эгитпээн болгаш 1993 чылдың январьдан бээр чаштына бергеннер.

12. «Азия-инвест» деп бүдүрүлге-саарылга фирмазының даргазы Виктор Владимирович Семенов, бухгалтери Ольга Ивановна Юркевич банкыдан алган чээли акшазын эгитпейн турар.

13. «Туваэкспорт» деп даштыкы садыгның күрүне бүдүрүлгезиниң директору Сергей Сергеевич Тас-оол банкыдан алган чээлизин мынчага чедир база эгитпээн.

Алган чээлизин эгидер хуусаазын эрттирген, харын чаштынып чоруп турарларга хамаарыштыр чогуур хемчеглер хоойлужудулгага дүүштүр алдынар апаар.

Тыва Ажаалга банкызы.

ГАЗ-66-НЫ САДЫП ТУРАР

Будка салып каан ГАЗ-66 чаа автомашинаны садып турар. Садып алыкчының күзели-биле аңаа борт кылдыр ыяш дериишкинни эде кылып берип болур. Садып алырын күзээн кижилер 3-78-80 дугаарлыг телефонну ажыглаар.

Эки шынарлыг стенканы болгаш тергежигешти садып турар. Алырын күзээннер 2-37-75 болгаш 3-05-55 телефоннарны дамчыштыр дугуржуп ап болур.

«Прогресс» өөредилге төвүнде сайгарлыкчылар школазынга сайгарлыкчыларны, биче бүдүрүлгелер бухгалтерлерин, бөрт дааракчыларын өөредир кичээл 1994 чылдың апрель 19-та 14 шакта эгелээрин дыңнадып турар.

«Прогресс» өөредилге төвүнүң адрези: Кызыл, Кочетов кудумчузу, бажың № 35, ооң 5-ки каъдында, эжии артында.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

Тываагроүлетпүртудугсервис деп ниитилел дараазында бараааннарны садып алырын хереглекчилерге сүмелеп турар:

1. Үнүш үзү, бир килограммның өртээ 1900 рубль.
2. Кургаг сүт—2900 рубль.
3. Чигир — 850.
4. 1-ги сорттуң далганы — 450.
5. «Беломор» деп папирос — бир хаптыы 170 рубль.
6. «Прима» деп сигареталар — 190.
7. «Енисей» деп сигареталар — 220.
8. «Алтай» деп кухня комбайны — 120000.
9. Электри-биле ажылдаар саржаг кылыкчызы—60000.
10. ИЖ-Юпитер-5 мотору — 260000.
11. Соңга шили (2 м.) — 4200.
12. Электромиксер — 30000.
13. Метлах плита (1 м.) — 6100 рубль.

Бо бүгү бараааннарны складтан азы магазиннерден садып ап болур. Бир эвес коллективтер чагыг киирер болза, ол бараааннарны ниитилел чедирип берип болур. 6 м куб хемчээлдиг ишкир соодулга камераларынга чагыгларны база хүлээп алыр. Шифер, цемент, кургаг штукатура ышкаш тудуг бараааннарын база чагып болур.

Тайылбыр алыр адрези: Кызылда Калинин кудумчузу, бажың № 144, телефоннары 4-14-58, 4-18-59.

СОҢГААРЛАТКАН

Март-апрель айларда чамдык черлерде акша-шалың алыры саадааны-биле холбаштыр Тыва Республиканың чонунуң дилээнин ёзугаар Театр ажылдакчыларының эвилелиниң акша-бараанныг ачы-дуза лотереязының ойнаашкынын 1994 чылдын апрель 27-ниң хүнүнче соңгаарлатканын дыңнадып турар.

Лотерея ойнаашкыны апрель 27-де, среда хүнүнде В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

Лотерея билеттерин апрель 26-га чедир тарадып садар.

Лотерея билеттерин баш бурунгаар садып алырынче республиканын бүгү чурттакчыларын театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чери кыйгырып тур.

Тыва Республиканың театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чери.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ВТОРНИК

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал
6.00 Медээлер. 6.40 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.50 Эртен. 9.05 Шимчевес хөреңги рыногунуң дугайында допчулал. 9.20 Хөглүг аялгалар. 9.40 «Петербургтуң чажыттары». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 10.40 Кижи болгаш хоойлу. 11.10 Танцы-сам. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.10—13.05 «Чеди дээр».

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.10 Херек. 16.20 «Том Сойерниң ужуралдары». Мультфильм. 16.50 «Хуулгаазыннар, азы Синема». 17.10 440 герц. 17.50 Өнчү ээзиниң эге билиглери. 18.00 Медээлер. 18.25 Юрий Гагарин. 18.45 «Петербургтуң чажыттары». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 19.45 Протокол одуруунда. 19.55 Тема. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Бомонд. 21.45 Алдын шлягер. 22.30 Режиссер Л. Пчелкиниң фильмнери. «Херек». 00.00 Медээлер. 00.20 Пресс-экспресс. 00.30—01.00 МТУ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
8.00 Медээлер. 8.20 Тодаргайы-биле. 8.30 Автомиг. 8.35 Негеттиниң тур... негеттинип тур... 8.45 Формула—730. 9.15 Ажылгыр кижилериниң үезі. 9.45 Эй-би-си-ниң медээлери. 10.15 Ретушь чокка. 11.10 Телесолун. 11.15—11.35 Тараачыннар айтырыы.

* * *

16.00 Медээлер. 16.20 Уругларга дамчыдылга. 16.35 Мульти-пульти. 17.50 «Кавказ» агентилел.
«ТЫВА» канал
17.50 Медээлер. 18.00 Мультфильм. 18.25 «Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1994 чылдың бирги кварталында хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулга талазыбиле ажылының түңнелдери». Тыва Республиканын Дээди Хуралының секретариадынын начальниги В. Х. Кара-оолдуң чугаазы. 18.35 «Эх, оруктар...» Автотранспортчулар ажылының дугайында. 18.55 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал
19.00 Медээлер.
«ТЫВА» канал
19.20 Эрги-Барлыктың араттары. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.
«РОССИЯ» канал
19.55 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 303-кү сериязы .20.50 Эң-не бөдүүнү-биле. 21.45 «Аас-кежиктиг таалал». 22.15 Спортчу карусель. 22.30 Медээлер. 22.50 Сылдыстар чугаалап турлар. 23.00 Шыргай джунгли. 23.30—01.02 «Мебель-биле көргүскен чурук». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал
17.50 «Чер оглу». 18.20 М-трест. 18.35 Хүннүң-не байырлал. 18.45 Фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.20 Ажыл-херек кижизи. 19.50—19.55 Реклама.

КИНО

АПРЕЛЬ 12-ДЕ

«НАИЫРАЛ»: «Углай адыышкын» 9.10, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00.

ВИДЕОЗАЛГА: «Мээң төрелим Винни» (АКШ) 9.40, 12.10, 14.30, 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Үеден дашкаар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Дүн ортузунда блюз» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага агаарның температураз хүндүс 6-11, чамдык черлерге 2 градус чылыыр, дүне 0-5, чамдык черлерге 10 градус чедир соор.

Кызылга онза өскерлиишкин чок агаар болур. Хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Хүндүс 7-9 градус чылыг, дүне 2-4 градус соок болур.

Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗАА болгаш «Шын» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы) А. Б. Монгуш М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы) Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың медээлериниң хостуг чорувун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бурутканнган.

Бурутканнган дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 21.690. Индекс 54240. Чагыг № 35—125.